Illés Szidónia

Életrajz

A 84 esztendős Illés Szidónia kis termetű, dús ősz hajú asszony. Egyedül él egy régebbi, többlakásos házban Temesváron, a Műegyetemhez közel. Az ő lakásában két nagy szoba van, a falakon képek, többnyire a fiáról. Van egy szobakerékpárja, amelynek segítségével minden nap mozog. A szabadidőruhába öltözött Illés Szidónia, hajában hajcsavarókkal, „a halál elijesztése végett", erős pszichikummal megáldott nő, az életében megtapasztalt nehézségek ellenére. Férjének egy unokahúga gyakran meglátogatja és ápolja, mikor beteg. Szomszédaival nagyon jól egyezik, különösen azzal a szomszédnőjével, aki meg szokta hívni videokazettára felvett opera-előadásokat nézni. Még mindig tele van élettel és tudásszomjjal. Eljár a közösséghez vagy a Német Fórumhoz, ahol dokumentumfilmeket néz, könyvbemutatókon és más kulturális rendezvényeken vesz részt.

Katz nevű apai nagyszüleimet nem ismertem, és róluk nem tudok semmit, sem azt, hogy hol születtek, sem azt, hogy hol haltak meg, csak azt tudom, hogy szigorúan vallásosak voltak. Apám mesélte, hogy a szülei nagyon vallásosak voltak. Apám örökölte ezt az apjától, és nálunk, a házban szigorú vallásosság uralkodott. Apám, Katz Mózes Magyarországon született, Hajdúnánáson [Hajdúnánás – rendezett tanácsú város volt Hajdú vm.-ben, 1891-ben 14 500 (90% református, 5% római katolikus, 4% izraelita) lakossal. – A szerk.], 1890 körül. Hogy jött Szatmárra [Szatmárnémeti], nem tudom, de nem egyedül jött, hanem a szüleivel. Nem hiszem, hogy lett volna katona, mert gond volt az állampolgárságával, lévén, hogy Romániában élt, de Magyarországon született. Apámnak volt még egy testvére, aki Tornón lakott [Tornó – nagyközség volt Krassó-Szörény vm.-ben, 1910-ben 3500 román lakossal. Trianon óra Romániához tartozik. – A szerk.], és akit Katz Simonnak hívtak. Ismertem, jó viszonyban voltunk, de nem tudok róla valami sokat. Csak azt tudom, hogy azért ment Tornovára, mert oda nősült: ott lakott, volt felesége, gyermeke, de mi történt vele a [második világ]háború után, nem tudom.

Anyai nagyszüleim, Moskovits Zsigmond és Braha Halmin [Halmi – Ugocsa vm.-ben lévő kisközség volt, 1891-ben 2100 lakossal (járási szolgabírói hivatal, járásbíróság); 1910-ben már nagyközség, 3500 lakossal. Trianont követően Romániához került. – A szerk.] születtek, de nem tudom, mikor. Anyai nagyapámat nem ismertem, és nem tudok róla semmit, mert korán meghalt, 1921-ben. Amikor megismertem Braha nagymamát – Braha héberül egy imádságot jelent [broche, áldás] –, ő szintén Halmin lakott, ami egy Szatmár[németi] melletti város [A két település légvonalban kb. 40 km-re van egymástól. – A szerk.]. Nagyszüleim tanult, művelt emberek voltak, bár vallásosak, de nem voltak annyira szigorúan vallásosak, mint az apai nagyszüleim. Minden nagyszülőmnek jiddis volt az anyanyelve. Braha nagymama szigorúan betartotta a vallást, de az anyai nagyszülők nem voltak annyira vallásosak, mint az apaiak. Anyai nagyanyám hagyományosan öltözködött, ahogy megkövetelte akkor a hagyomány, parókát hordott, persze. Olyan paróka volt a fején, ami hajutánzat volt, de amikor zsinagógába ment, kendőt kellett tegyen a fejére, nem föltétlenül feketét, mert ünnepkor fehéret szoktak. Nagymama haláláig parókát hordott. Nem tudom, hány osztályt végzett nagymamám, mindenesetre nagyon szép írása volt. Tudom, hogy nagymama vezette az anyakönyvi hivatalt [Ezt a tevékenységet valószínűleg nem a községi közigazgatás

keretén belül, hanem a helyi hitközség mellett végezte. – A szerk.], az ő föladata csak a nyilvántartás volt (a születések, házasságkötések, elhalálozások bejegyzése). Emlékszem, hogy amikor meglátogattam, volt egy nagy füzete, amibe a születések voltak bejegyezve, és igazolványokat bocsátott ki. Nagyapám, Moskovits Zsigmond halála után, 1921-ben nagyanyám foglalta el az ő állását, ami köztisztviselői állás volt, egyrészt, mert nem mehettek a saját fejük után, minden a köz javára volt, a város lakossága számára. Amikor valakinek szüksége volt a születési bizonyítványára, házasodás vagy katonáskodás miatt, nagymama kiadta. A nyilvántartást otthon vezette nagymama. Tőle tudom, hogy sok magyar név volt, mert a zsidó vallás szerint volt egy nevük [lásd: névadás], de az anyakönyvi hivatalban másképp írták be. Az utóbbi időben románul írták, de előtte magyarul írták. Akkoriban, abban a környezetben, a társadalomban a magyar nevet használták.

Halmiban, nagymama házában három szoba volt – az egyik, a legszebb a vendégszoba, egy másik nagy szoba volt a nappali, és végül egy másik szoba négy ággyal, aztán volt konyha, benne kenyérsütő kemence, és volt padlás. Nagymamám nem tartott állatokat. Volt egy nagy kertje, az udvaron kívül, ami nagyon szép volt, sok-sok virággal, és volt még egy kertje gyümölcsfákkal. Nem voltak cselédei, és a rokonaimnak sem voltak cselédeik, bár jobb anyagi helyzetben voltak, mint mi. A feleségek otthon ültek, és ők végeztek el minden munkát.

Halmin nemcsak zsidók voltak, volt sok román is, de emlékszem, nagymama szomszédjai zsidók voltak. Szemben volt egy ház, és hátul egy kastélyféle. Elöl volt a zöld kert. A szomszédok általában nagyon jól egyeztek egymással. Én nem emlékszem, hogy nagymama történetekkel vagy mesékkel traktált-e minket, de tudom, hogy nagymamát nagyon tisztelte az egész közösség, az egész város, mintha mindenkinek anyja lett volna. Tudom, hogy nagyra értékelték, tisztelték, és a helység bölcs asszonyának tartották. Nem létezett, hogy valaki jöjjön hozzá, és ő ne kínálja meg valamivel.

Nem tudom, hogy lettek volna nagymamának testvérei, de volt négy fia, akik közül emlékszem Pinhászra és Móricra, és hat lánya: Blanka, Eugénia, édesanyám, akit Bellának hívtak, Etelka, Rózsi és Olga. A rokonaim nem laktak mind egy helyen. Anyám egyik fivére, Moskovits Pinhász, gyémántcsiszoló volt, nem ékszerész. Először Halmiban lakott, mert ott élt nagymám is. Tudom, hogy kiment Amerikába, még 1939 előtt, valószínűleg jobban akart élni. Azt hiszem, Izraelben [Izrael Állam 1948-ban alakult meg, 1920–1948 között Palesztina brit mandátumról van szó. – A szerk.] is élt egy ideig, mielőtt kiment volna Amerikába, mert ott főleg briliánsok csiszolásával foglalkozott. Én ismertem, de ez nagyon régen volt, és nem tudom már, hogy volt-e itt családja: amikor én ismertem, nem volt gyermeke, aztán meg túl távol volt, és nem tudtam meg.

Etelka, édesanyám testvére, nagyon szép volt, és tudom, hogy Csehszlovákiában élt, Beregszász város mellett [Kárpátalján], és a birtokot, ahol ők éltek, úgy hívták, hogy Mujái. Etelka nagynéném azért lakott Csehszlovákiában, mert oda ment férjhez egy zsidóhoz, aki szőlőtulajdonos volt. Normális dolog volt, hogy szintén zsidóhoz ment férjhez, de már nem emlékszem, hogy hívták a férjét, özvegy volt, és tudom is én, hány gyereke volt, de nagyon szépen éltek, és gazdagok voltak.

Eugénia nagynéném Kolozsvár mellett, Désen [lásd: Dés város] lakott, mert oda ment férjhez. Eugénia férjét Teszlernek hívták, és szintén zsidó volt. Józsua volt az egyetlen fiuk, de volt még egy lányuk is, aki megmaradt, és akit Havának hívtak. Most már nem él, már rég meghalt, de nem tudom, mikor. Elment a testvérével Izraelbe. Csak Eugénia néném gyerekei, vagyis ez a két

unokatestvérem menekült meg Auschwitzból, mindenki más meghalt a családjukból. Teszler Józsua, az unokatestvérem, akit Siunak becéznek, most Izraelben él, a második világháború előtt Désen lakott a szüleivel. Jött néha ő is a nagymamánkhoz, de nem mindig ugyanakkor, amikor mi. Gázában él a családjával. A feleségét Eszternek hívják, és van két lányuk: Ráhel és Cipóra. Ráhel férje zsidó, mezőgazdász, és van már, azt hiszem, kilenc gyerekük.

Blanka nagynéném Szatmáron [Szatmárnémetiben] élt, és férjét, aki szintén zsidó volt, a családnevén úgy hívták, hogy Freund. Voltak gyerekeik is. Volt egy unokatestvérem, akit mi Jáhcsinak neveztünk, de Jolánnak hívták valójában. Körülbelül velem egykorú volt. Voltak még más gyerekeik is, de rájuk már nem emlékszem.

Rózsi nagynéném nem volt férjnél. Szintén Halmin lakott.

Olga nagynéném volt a legkisebb a lányok közül.

Anyám családja nagyon civilizált, művelt volt, a kultúra első helyen volt náluk. Onnan örököltem én is ezt a tanulás- és tudásvágyat. Aztán elvesztettem a kapcsolatot ezekkel a nagynénikkel és nagybácsikkal, mert Bukarestbe mentem.

A szüleimet Katz Mózesnek és Bellának hívták. Édesanyám 1900-ban született, Halmin. Halmi volt az első nagyobb város Szatmártól [Szatmárnémetitől], és valószínűleg ezért jött Szatmárra. A szüleim nem meséltek arról, hogyan ismerkedtek meg. Akkoriban a házasságokat a szülők rendezték, főleg a vallásos zsidóknál volt így [lásd: házasságközvetítő, sádhen]. Abban az időben nem volt szabad a fiúknak és a lányoknak ugyanabba a baráti körbe járni, mert nagyon vallásosak voltak. A zsidóknál a házasságokat abszolút a szülők rendezték. Akkor voltak házasságközvetítők, aki ezzel foglalkoztak. Ez egy mesterség volt, és aki ezzel foglalkozott, tudta, kinek van nagy hozománnyal rendelkező lánya, vagy kinek van tanult fia. A vallásos zsidóknál általában a pénzes lányok tanult fiút kerestek. Tehát a lány szüleinek kellett legyen némi pénze, hogy tanult fiút találjanak a lányuknak. Biztos az én szüleim házassága is el volt rendezve, mert nagyon vallásosak voltak, és nem volt hol találkozzanak. Így voltak nevelve, hogy ez az élet, ahogy mi most el sem tudjuk képzelni.

A szüleim 1918-ban házasodtak össze, egy évvel a születésem előtt. Nem mesélték el, hogy zajlott le az esküvő, de én láttam Szatmáron [Szatmárnémetiben], hogy volt, hiszen ott éltem. De láttam Halmin is, ahol zsidók éltek, ez volt a hagyomány. Az eljegyzésen a zsidóknál eltörnek egy tányért, mert azt mondják, hogy eltörik a láthatatlan fal [ami közöttük van], most már ismerik egymást, de még nincsenek együtt. Így volt a szokás, nemcsak Szatmáron [Szatmárnémetiben], hanem ez volt a dolgok rendje. Az eljegyzéstől az esküvőig eltelt idő a szülők anyagi helyzetétől függött, vagyis hogy mikor tudták megszervezni az esküvőt. A költségektől is sok minden függött, mert a házasság olyan volt, mint egy szerződés: megígérték, hogy a lány kap bizonyos dolgokat, viszont a férfi nem hozott semmit a házasságba. A zsidóknál, akiknek volt pénzük, a lányuk számára tanult fiút választottak, például diákot, főleg teológust [Azaz: olyan ifjút, aki jesivában tanult. – A szerk.]. Voltak intézetek, ahol judaisztikát tanultak, és az ott tanuló fiúkat nagyra becsülték. Az eljegyzést otthon tartották, a családban, és mindig a család helyzetétől függött. Ha jobb helyzetűek voltak, akkor vendégeket is hívtak a mulatságra.

A zsidók, amikor esküsznek, a férfi egy szép, csipkés inget vesz föl, amit kitelnek [lásd: kitli] neveznek – ugyanazt, amelyben el fogják majd temetni –, hogy a legboldogabb napon se feledje, hogy egyszer majd meg fog halni. A nők a ruháikat varrónőnél csináltatták, nem ők varrták maguknak. A zsinagógai szertartásnál a menyasszony fehérben van, fátyollal, a férfin az a fehér ing (a vallásosaknál). A beszéd után a menyasszony és a vőlegény a zsinagóga udvarán levő baldachin [A hüpéről van szó. Lásd: házasság, esküvői szertartás. Az ultraortodox askenázi közösségekben a hüpét a szabad ég alatt állítják föl, mivel a csillagok a termékenység jelképei. A zsinagógán belüli hüpe-állítást számos ortodox zsidó kifogásolta, mert szerintük ez a templomi esküvők utánzása. – A szerk.] alá megy, isznak egy pohár bort, előbb a vőlegény, azután a menyasszony, aztán eltörik a poharat [A poharat a vőlegény töri el a jobb lábával. – A szerk.], ami azt jelenti, hogy a fal, amely eddig elválasztotta őket, látták egymást, de még nem voltak együtt, leomlott [Ez Illés Szidónia szubjektív interpretációja, van olyan változat, amely szerint ez az aktus a zsidók kivonulását szimbolizálja. Más változat szerint a házasság fölött érzett öröm nem lehet maradéktalan, ha a Szentélynek már a romjai sincsenek meg, a zsidók száműzetésének pedig még nincs vége. – A szerk.]. Aztán asztalhoz ülnek, vannak zenészek, akik hegedülnek, ez hagyományos a zsidóknál. Táncolnak a menyasszonnyal, de a vallásos zsidóknál külön ülnek a férfiak, külön a nők. A férfiak a férfiakkal, a nők a nőkkel táncolnak [Az ultraortodoxoknál, valamint a haszidoknál voltak ilyen szigorúan szétválasztva a férfiak és nők. – A szerk.]. Szatmáron [Szatmárnémetiben] és Halmin volt egy nagy rabbi, aki a párokat összeadta, de nem emlékszem, hogy hívták. Híres rabbi volt a vallásos körökben. A vallásos esküvő mellett polgári esküvőt is kellett tartani, az anyakönyvi hivatalnál, különben nem ismerték el a házasságot. A gyerekeket aztán nyilvántartásba kellett venni a lakosság-nyilvántartónál [azaz az anyakönyvvezetőnél].

Az esküvő után a vallásos zsidóknál a nők haját levágták, és parókát hordtak. A nők, mindenütt a vallásos zsidóknál, fedett fejjel jártak. Az idős nők is parókát hordtak, és kendőt tettek rá. Édesanyám is parókát hordott és rajta kendőt, de általában csak parókát. A paróka a hajat utánozta, de minél vallásosabb volt a nő, annál kevésbé hasonlított a paróka a természetes hajhoz, mert akkor léteztek mesterséges hajból készült parókák is. Amikor a zsinagógába mentek, föltétlenül be kellett legyen kötve a fejük kendővel. Az esküvő nagyon vallásos esemény volt a zsidóknál. Minden nagyon szigorú volt, mert nagy fontosságot tulajdonítottak a tisztaságnak, és a nőnek nem volt szabad nemi kapcsolata legyen a férjével, csak a menstruáció után, és el kellett menjen a közfürdőbe, a mikvébe, ami pontosan ezt a célt szolgálta, ahol volt egy felvigyázó. Ebbe a fürdőbe mentek a nők, és háromszor megmerítkeztek, miután elmúlt a vérzésük, hogy teljesen megtisztuljanak. Tudtam egy ilyen fürdő létezéséről Szatmáron [Szatmárnémetiben], és oda járt minden nő. Ott alá kellett merülni, és volt egy felvigyázónő, aki nézte, hogy a nő tiszta legyen. A víz természetesen meleg volt. Nem tudom, létezett-e férfiak számára fürdő, mert azt nem kérték [A férfiak is használták a mikvét, természetesen nem a nőkkel egy időben. – A szerk.]. A nők a menstruáció miatt kellett fürdőzzenek, mert a zsidóknál minden, ami a vérhez kapcsolódik, nagyon szigorú elbírálás alá esik. Isten megbünteti az asszonyt, ha akkor van nemi kapcsolata a férjével, amikor nem teljesen tiszta. Élt a félelem a büntetéstől, de senki nem tudta, milyen büntetéstől, csak Isten tudja, hogyan büntet. Általában az egész vallás az istenfélelemre alapul, amikor azt mondja, megbüntet Isten, ha nem csinálod ezt vagy azt, de nem mondja, miképpen büntet meg. Édesanyám havonta, menstruáció után járt a mikvébe, nehogy tisztátalan legyen [A menstruáció első napjától kellett várni minimum öt napot, majd utána meleg vízben alkonyatkor megfürdeni, és meg kellett győződni róla, hogy a havi vérzés valóban befejeződött-e. Ha igen, akkor kezdődött a

„hét tiszta nap számlálása”, és csak ezután jöhetett szóba a mikve és a házasélet. Lásd még: Nidá. – A szerk.]. Ez volt ott, Szatmáron [Szatmárnémetiben], ahol egyetlen ilyen női fürdő működött.

Emlékszem, hogy édesanyám mindig az akkori divat szerint öltözködött. Alapjában véve szép volt, én annak tartottam, hiszen minden gyerek szépnek látja az édesanyját. Magas volt, szép melle volt. A nők akkoriban nem dolgoztak házon kívül, mert a gyermekeket kellett gondozzák, mostak, takarítottak, főztek, minden házimunka elvégzése a nők kötelessége volt. De édesanyám műveltebb nő volt az átlagnál. Azt hiszem, csak elemi iskolája volt. Jiddis volt az anyanyelve, de nagyon jól tudott magyarul. Miután férjhez ment, kevesebbet olvasott, mert a gyerekek gondozásával és nevelésével, a háztartással volt elfoglalva. Nemigen olvasott irodalmat, kivéve a vallásról, a gyermeknevelésről vagy a családban betartandó szabályokról szóló olvasmányokat. A könyvek, amiket olvasott, héberül vagy jiddisül voltak írva, és a szüleitől, a családtól vagy édesapámtól kapta őket. Nagymamánál voltak modern irodalmi művek is, vagyis regények, többnyire magyar nyelvűek, a szüleimnél viszont inkább héber nyelvű vallásos könyvek voltak.

A szüleim vallásos, becsületes és szegény zsidók voltak. Édesapám tanító, melamed volt, édesanyám pedig háziasszony. Édesapám ünnepekkor különleges viseletbe öltözött, amit csak a vallásosak viseltek. A zsidók közt vannak még vallásosabbak, még bigottabbak is, és ő ahhoz a kategóriához tartozott, amelyik nagyon vallásos volt. Általában öltönyt viselt, de szombaton hosszú, fekete selyem kaftánt vett föl, és prémes sapkát tett a fejére, amit strájmlinak neveztek. Édesapámnak szakálla és pajesze volt. Nem végzett pedagógiai iskolát, de judaisztikát tanult, és tanított a héderben. Nem volt állami tanító. Volt egy bérelt lakás, egy melléképület a zsinagóga mellett, ahol összegyűltek zsidó szokás szerint, és a judaizmust és a vallást tanulmányozták. Tanítványait, akik nála tanultak, megtanította a héber írásra is. A magántanítványai fizették. Közszájon forgott egy anekdota a szatmári zsidóknál. Azt mondják, az embernek van egy jó és egy rossz lelke. A jó lélek helye a fejben van, a rosszé viszont a fenékben, ezért veri meg a tanító a gyereket, ha az rosszalkodik.

Én 1919-ben születtem Szatmár [Szatmárnémeti] városában. Négyen voltunk testvérek: én, két öcsém, Zsigmond, aki 1921-ben született, és Jenő, aki 1923-ban és egy lánytestvérem, Ráhel, aki 1929-ben született. A zsidóknál létezik egy szokás, ami szerint a gyerek egy halott nevét kapja, és annál inkább így van, minél közelebbi hozzátartozó a megboldogult. Zsigmond öcsémet anyai nagyapámról nevezték el így [lásd: névadás]. Édesapám a zsinagógában, ahol a névadó ünnepséget tartották, két nevet adott az öcsémnek, de édesanyám nem tudta, hogy az édesapja azelőtt meghalt. Akkor, ott hallotta meg, hogy a gyerek az ő apjának a nevét kapja, s rögtön megértette, mi történt, és elájult. Ezt tudom, mert mesélte, hogy nem tudott addig az apja haláláról. Nem akarták szomorítani ezzel, mert várandós volt, és közel állt a szüléshez [Illés Szidónia valószínűleg összekever más-más időpontokban történt eseményeket. A zsidó fiúk a körülmetéléskor, tehát rendszerint nyolcnapos korukban kapják zsidó nevüket. Ebben az időpontban az anyja nem állhatott még közel a szüléshez, hiszen alig volt túl Zsigmond fia születésén, a következő gyerek pedig két évvel később, 1923-ban született. – A szerk.].

Az utcát, ahol Szatmáron [Szatmárnémetiben] laktunk, Károly király utcának hívták. A ház, amelyben laktunk, még létezett 1955-ben, miután hazajöttem Transznisztriából [Illés Szidónia kb. 1940 és 1955 között – mint a későbbiekben még szó lesz róla – a Szovjetunióban élt. – A szerk.]. Nem a mienk volt, hanem béreltük. Földszintes ház volt, vagy három lakással. Középen lakott a

tulajdonosnő, aki magyar volt, és akit házinéninek hívtunk. Volt egy folyosó és egy közös udvar, ahol a fából készült budi volt. Egy szoba-konyhás lakásban laktunk, négy gyerekkel: két fiúval, két lánnyal. Normális körülmények voltak, de persze nem volt központi fűtésünk. Téglát melegítettünk, mert rosszul álltunk a fával, meleg vizes üvegeket tettünk az ágyba, és dunyhával takaróztunk. Este a szobában petróleumlámpával világítottunk, és annak a fényénél olvastunk, nem volt villanyáram. Nem volt szinte semmi a falakon, mert a vallásos zsidóknál nem volt szabad bálványt vagy faragott képet imádni [A Tóra azon tiltását alapul véve, hogy „Ne csinálj magadnak faragott képet, és semmi hasonlót azokhoz, amik a fent az égben, alant a földön, vagy a föld alatt a vizekben vannak” (Móz. 20, 4), a rabbik megtiltották emberek, ill. állatok képi ábrázolását, hogy a zsidókat így védjék meg a bálványimádástól. Ezért nincsenek figuratív elemek a zsinagógák, sírok, vallásos könyvek díszítésében. – A szerk.]. A gyerekek egy része a szobában, a másik része a konyhában aludt. Mi ilyen szegényebbek voltunk, anyám egész családjától eltérően, akik gazdagabbak voltak. Mi voltunk a legszegényebbek [a rokonságban].

Szatmáron [Szatmárnémetiben] mindig nehéz volt albérletben lakni, fával fűteni, ez volt a család legnagyobb gondja. Másoknak mind saját házuk volt, tehát jobb anyagi helyzetben voltak. A vizet a városból hozták. Így volt ez nálunk is és nagymamánál is, Halmin. Egy ember hozta az ivóvizet, akit „vízhordó embernek” hívtunk. Nagy bödönökben hozta a vizet. Az udvaron volt kút, de az ivóvizet és a főzéshez való vizet néhány utcával távolabbról hozták. Elöl volt egy kerítés, amin keresztül látni lehetett az egész kertet, ami tele volt virágokkal. Az emberek megálltak a kerítés előtt, hogy lássák, mert az volt a legszebb kert. Akkoriban az élelmet, mindent a piacról vagy a boltból vették. Szatmár [Szatmárnémeti] mégiscsak város volt. Emlékszem, hogy amerre hazafelé jöttünk, volt egy cigánytelep. Az utcánk felé jövet át kellett menjünk egy cigányok lakta negyeden, amit „gyehennának” neveztek.

A szüleim tudtak magyarul, de a családban, a házban jiddisül beszéltünk. A gyerekek általában három nyelven tudtak: magyarul, románul, amit az iskolában tanultak, és jiddisül. Magyarul is beszéltek persze a családunkban, és én kicsi koromban megtanultam ezt a nyelvet. Ott Szatmáron [Szatmárnémetiben] általában mindenütt magyarul beszéltek. A szüleim olvasták az akkori, főleg magyar újságokat. Nagyon szegények voltunk, így a szüleim nem vettek gyakran újságot, és nem fizettek elő rájuk. Most már nem tudom, hogy hívták azokat az újságokat, amiket akkor olvastak a szüleim. Nekik nem volt egy bizonyos politikai meggyőződésük. Általában szokás volt evés közben újságot olvasni. (A férjem és később a fiam is evés közben olvasták az újságot.) Ez volt a szokás nálunk.

Édesapámnak judaizmusbeli képzettsége volt, a szatmári [szatmárnémeti] jesivában tanult, ahol a judaizmust felső fokon oktatják (ahonnan, mint mondtam, a gazdagabb lányok számára választották ki az úgynevezett jó, művelt fiúkat). Ebben az értelemben nagyon képzett volt. Nagyon vallásos volt, súrolta a miszticizmust, tehát nagyon ortodox volt, haszid volt. Ezért nevelkedtünk mi, gyerekek ilyen vallásos környezetben. A zsidó nép körében is vannak különböző fokozatok: modernebb vagy bigottabb. Nekem nem volt szabad színházba mennem, nem viselhettem rövid ujjú ruhát, és ha akkor férjhez mentem volna, le kellett volna borotválnom a fejemet, a vallási előírás szerint. Ugyanez volt a húgom helyzete is, de ő még akkor kicsi volt.

Volt nekünk a házban Talmud-Tóránk, ami alapvetően fontos könyv a zsidóknál. Ezek a Talmud-Tóra könyvek olyan nagyok voltak, hogy két polcot foglaltak el a könyvszekrényben [A Talmud Tóra

azt jelenti: „a Tóra tanulmányozása”, ez a neve az iskolának, ahol vallási dolgokról tanulnak, és nem egy bizonyos könyvet jelent. Illés Szidónia itt a Tórát tanulmányozó különböző könyvekre, azaz Talmud-kötetekre utal. – A szerk.]. Na mármost, a zsidó közösségeknél léteznek Talmud-Tóra csoportok, amelyek judaizmust tanulnak, vagyis Talmud-Tórát. Ezek nagy könyvek, amelyek bizonyos törvényekhez és filozófiai tételekhez fűzött kommentárokat tartalmaznak. Minden a Bibliához is kapcsolódik, de megértésükhöz szükséges, hogy az illető a judaizmus bizonyos fokán álljon, mert nem a beszélt nyelven, vagyis jiddisül íródtak, hanem héberül. Édesapám fölolvasott hangosan a gyermekeknek. Gazdag gyermekeket tanított, és kiadta a lelkét is azért, hogy tudjanak, és így megbetegedett a tüdejével.

Édesapám szombaton mindig elment a zsinagógába, de édesanyám csak Újévkor [Ros Hásáná] ment, amikor kötelező, és Jom Kipur idején, amikor a nőknek is kötelező menni. A gyerekeket már nem emlékszem, hogy vitték volna a zsinagógába. Szatmáron [Szatmárnémetiben] különböző zsinagógák voltak. Némelyik olyan imaházféle volt, kevésbé díszes. Volt egy nagy zsinagóga, ami hasonlított a temesvári Fabric negyedbelire, de nem nagyon emlékszem rá. Sok imaház volt tehát, ahol összegyűltek az emberek. Édesapám járt az imaházba is, nem csak a zsinagógába. Nagyon jó hangja volt, és ünnepek alkalmával megbízták az illető ünnepre előírt imádságok elmondásával. Nem tudhatom, hány zsidó élt Szatmáron [Szatmárnémetiben], de nagyon sokan voltak [A Magyar Zsidó Lexikon adatai szerint (megj. 1929) a szatmári hitközség – amelynek területéhez 25 község is tartozott – lélekszáma kb. 20 000 fő volt, a családok száma kb. 2000. A hitközségnek egy főtemploma, 5 nagyobb és 20 kisebb imaháza volt. 1866-ban nyílt meg a hitközség elemi iskolája (működése 1902 és 1926 között szünetelt), volt jesivája és Talmud-Tórája. A hitközségnek számos egyesülete és intézménye is volt (Hevra Kadisa, Zsidó-kórház, amely 1927-ben épült, árvagondozó, zsidó iparostanonc-intézet, Kishitelintézet, talmudisták menzája, nőegylet, hittanítási egylet, jótékonysági egylet stb.). – A szerk.].

A zsidó vallás szerint a gyermekek kicsi koruktól judaizmust kell tanuljanak. A testvéreim otthon tanulták ezt, édesapámmal. A gyermekek viseletét is a hagyomány szabályozza. A nagyon vallásos zsidóknál a fiúk pajeszt növesztenek, a zsinagógában pedig kipa kell legyen a fejükön, mert becsületükön esik csorba, ha nem viselik. A zsinagógában a nőknek is kell legyen valami a fejükön. A testvéreimnek szőke hajuk volt és göndör pajeszük. Tulajdonképpen mind szebbek voltak, mint én. A húgom olyan volt, mint én, nem szőke, hanem gesztenyeszín hajú. Öltözködni úgy öltözködtek, mint a zsidóknál szokás. A vallásos zsidóknak volt egy bizonyos viseletük: valamilyen prémes kalap, ünnepekkor hosszú kaftánba öltöztek, fehér harisnyával [lásd: haszid öltözék]. Nálunk a családban édesapám öltözködött így. Amikor gyermek voltam, minden vallásos zsidó hagyományt megtartottunk a családban. Bár micvót is csináltak, de csak a fiúknak. Izraelben a lányoknak is csinálják [lásd: bát micvá].

Édesanyámnak külön edényei voltak az ételnek. Ez szabály volt. A konyhában külön edényei voltak a tejtermékeknek, és külön a húsnak. Még csak nem is mosogatták egyszerre ezeket az edényeket. A zsidók nem ettek disznóhúst, és édesanyám betartotta a kóserséget [lásd: étkezési törvények]. Amikor hozták a húst a mészárszékből, vízbe kellett tenni és állni hagyni, hogy kijöjjön belőle a vér. Megsózták, és egy ideig állni hagyták [A jól leöblített húst fél órára langyos vízbe áztatták, hogy a só majd jól kiszívja belőle a vért. Utána az ismét leöblített, inaktól megszabadított, bevagdalt húst közepesen durva sóval alaposan besózták, és ferde felületre helyezték, hogy a vér kifolyjon belőle. A májat tűzön is ki kellett perzselni (miként a nem friss, három napnál korábbi vágásból származó

húst is). Legkevesebb egy órán át kellett ilyen állapotban tartani a húst, majd ismét le kellett öblíteni, háromszor egymás után. – A szerk.]. És nem szabad húsétel fogyasztása után néhány óráig tejterméket fogyasztani [Izraelben hat órában állapították meg a tilalom időtartamát, de pl. a franciaországi és a németországi rabbik már három óra elteltével is engedélyezik tejes étel fogyasztását a húsos ételek után. A tejes étel után fél óra elteltével már lehet húsos ételt fogyasztani. Az alapelv: minden vidék a maga szokását kövesse. – A szerk.], csak valami semlegest. Ezt héberül parvénak nevezik, ez semleges, se nem kövér, zsíros, nem hús, tej vagy vaj [Parve vagy páros ételek: hal, tojás és zöldségfélék. Ezeket hússal is és tejes ételekkel együtt is lehet fogyasztani, kivéve a halat, mert azt hússal fogyasztva egészségtelennek tartják. – A szerk.]. Tehát egy néhány óráig ehetsz kenyeret, ami semleges. Gyümölcsöt is szabad. Most is vannak emberek, akik ezt betartják, de mind kevesebben. Nem volt szabad a zsidóknál saját kezűleg levágni a majorságot [A helyi szóhasználatban a majorság a házi szárnyasokat jelenti. – A szerk.]. Létezik egy szakember, aki ismeri a majorságok anatómiáját és tudja, hogyan vágja le őket fájdalom okozása nélkül. Így van a zsidó vágóhidakon is [lásd: sakter; kóser háztartás; étkezési törvények; sehita].

A szombati ünnepnapra készítettek egy hagyományos zsidó ételt, ami nagyon finom volt, úgy hívják, hogy sólet. A kemencében készítik. Egy lábosba édesanyám fehérpaszulyt tett, vizet és füstölt húst és töltött libanyakat, rántás (pirított liszt) nélkül, gerslivel [A gersli hántolt és párolt árpaszem, malomipari termék. – A szerk.]. Kivették a libanyakat, és megtöltötték liszttel, tojással [Ezt hívják kuglinak. – A szerk.]. Mikor elkészítették, elvitték a pékhez, és betették a kemencébe, vagy megsütötték, mint a sültet. Másnap mentek utána. Pénteken vitték a pékhez (édesanyám vagy egy gyerek), szombaton pedig hazahoztuk mi, gyerekek [Azért a gyerekek, mert ők cipelhettek terhet szombaton is. Lásd: szombati munkavégzés tilalma. – A szerk.]. Ezek olyan hagyományok, amelyeket ma már nem nagyon tartanak. Én nem főztem sóletot, de édesanyám igen. Péntek este édesanyám meggyújtotta a gyertyákat a két gyertyatartóban, és mondott egy imát. Ez az édesanya szerepe volt [lásd: péntek esti gyertyagyújtás]. Az asztalnál volt egy rítus: édesapám megáldotta a fonott kenyeret, ami olyan kalácsszerű volt [lásd: bárhesz]. Sábeszkor nem volt szabad világot gyújtani, ami azt jelentette, hogy vagy tovább világított valami, vagy már nem gyújtottak meg semmit [lásd: szombat]. Azon a napon nem volt szabad dolgoznunk, helyette sétáltunk, ettünk, jól éreztük magunkat, mint egy ünnepnapon.

A legnagyobb ünnep Újév volt, Ros Hasóne, ami két napig tart [A naptár szerinti ünnepnapokat az Újhold megjelenése szerint számolták ki. Amikor a jeruzsálemi Bét din küldöttei nem értek el időben a szétszóratásban élő zsidókhoz, hogy tudtul adják, mikor van Újhold, akkor szokásba jött, hogy egy nap helyett inkább két napban ülték meg a Tórában említett ünnepet. (Csak Jom Kipur ünnepe maradt egy napos a böjt miatt.) Ros Hásáná azonban Izraelben is kétnapos ünnep. – A szerk.]. Nincs Újévkor különleges étel, de jókat esznek. Van még egy hagyomány a zsidóknál, hosszúnapkor, vagyis Jom Kipurkor tort tartottak régen. Réges-régi hagyomány szerint a nagyböjt [A „nagyböjt” kifejezés kifejezetten a húsvét előtti, nagypénteki keresztény böjtöt jelenti. Figyelemre méltó, hogy egy zsidó a Jom Kipurt így nevezi. – A szerk.] napján minden halott után áldozatot kellett bemutatni. Férfinak kakast, nőnek tyúkot. Azt mondják, ez a Bűnbak. Ez megmaradt régi zsidó hagyományként, de nagyon kevesen tudnak róla. Láttam én is, hogyan történnek ezek az áldozatok, mert otthon nálunk is csinálták ezeket, mint minden szatmári zsidó családban. Volt egy szakember, aki levágta a tyúkot vagy kakast, oly módon, hogy ne

szenvedjenek az állatok. Egyszer egy évben csinálták ezt [Illés Szidónia itt a kápóresz szertartásról beszél, noha azt az élőkért végzik, nem a halottakért. Lásd: kápóresz. – A szerk.].

A sátoros ünnep [lásd: Szukot] a termés ünnepe, és a vallásos zsidóknál úgy ünneplik, hogy sátrakat állítanak föl a ház udvarán, és majdnem minden család állított. Mi is állítottunk sátrat az udvaron. Náddal fedték be a sátrakat, és szőlőt, gyümölcsöket meg virágokat aggattak rá.

A fény ünnepén, Hanuka alkalmával, minden nap eggyel több gyertyát gyújtottak a menórában, nyolcig. Mi, gyerekek rendszerint pénzt kaptunk a családban, vagyis „hanuka gelt”-et. Azok a fiatalok, akik a zsinagóga kórusában énekeltek, onnan is kaptak egy kis pénzt. Volt még a Purim, ami egy örömünnep. Ennek az alapja szintén hagyomány: a perzsa királynak volt egy főembere, Hámán, aki elrendelte a zsidók megsemmisítését. Purimkor tésztát készítenek, amit hámántáskának hívnak, három sarka van. Kenyértésztából készítik, ami megkel, középre lekvárt vagy valami mást tesznek és összehajtogatják. Egy másik tésztát kindlinek hívnak, olyan, mint a bejgli, dióval, mindenfélével. Édesanyám is készített ilyen tésztákat [süteményeket], és akkor az volt a szokás, hogy ünnepkor a rokonok és a szomszédok küldtek egymásnak egy tányér tésztát, és kaptak is, cserébe. Így kérte a hagyomány. Néhány tésztát sütöttek, kinek mennyire tellett. A gyerekeket küldték a tésztával a szomszédokhoz, nemzetiségtől függetlenül. Egyes gyerekek beöltöztek (már nem emlékszem, hogy minek), de nekünk nem volt erre lehetőségünk. A szüleim nem mentek Purimkor bálba.

Aztán volt a Húsvét, a Pészah, amit szintén szigorúan megtartanak, és amikor bizonyos ételeket főznek. Kenyeret nem szabad olyankor enni, a zsidóknál mácót [pászka, mácesz többes számban] van. A húsvéti edényeket a padláson tartották, hogy ne vegyüljenek a többivel, mert a lakás nem volt nagy. Húsvétkor elsősorban mindent megváltoztattak: az edényeket különleges módon előkészítették, abszolút tisztaságot teremtettek a lakásban. Nem ettek kenyeret, és különleges ételeket készítettek burgonyából, tojásból kis pogácsaféléket sütöttek. Édesapám vezette a szédert, ami Húsvét előestéjét jelenti. Olyankor minden szertartásos, rituális, és a családapa vezeti a szédert. Az asztalra tormát is tesznek, ami a zsidó nép rabságának keserűségére emlékeztet. A legkisebb gyereknek három kérdést tesz föl az apja [A legfiatalabb gyermek teszi föl a má nistánát, azaz a négy kérdést annak, aki a szédert vezeti. – A szerk.]: miért van ez az este [Miben különbözik ez az éjszaka az összes többi éjszakától?], miért esszük ezeket az ételeket, miért van téve torma az asztalra [Minden más este ehetünk kelt és keletlen ételt, ezen az estén csak keletlent? Más estéken ehetünk különböző zöldségeket, ezen az estén csak keserű gyökereket. A másik két kérdés arra vonatkozik, miért fűszerezik meg kétszer a zöldségeket, és miért ülnek párnázott székeken. – A szerk.], és akkor ő elmeséli, hogy mindez a zsidó nép rabságból való szabadulásának emlékére van. Az áfikóment a szülők elrejtették, hogy a legkisebb gyerek megtalálja, minekutána jutalmat kapott.

Gyermekkorom idején biztosan voltak óvodák Szatmáron [Szatmárnémetiben], de én és a testvéreim nem jártunk óvodába, otthon ültünk. Én voltam a legnagyobb, nekem kellett vigyáznom a többiekre, ha a szüleim nem voltak otthon. Emlékszem, hogy amikor édesanyám elment otthonról, mi székekkel verekedtünk. És amikor megjött édesanyánk, azt mondta: ”Jaj, nem tudtok egy cseppet sem szépen ülni, míg nem vagyok itthon.” Gyerekek voltunk

Hat- vagy hétéves koromban mentem iskolába. Nem jártam zsidó iskolába, mert Szatmáron [Szatmárnémetiben] csak román iskola volt [1902 és 1926 között éppen nem működött a zsidó

elemi iskola. – A szerk.]. Román tanítónőm volt, de már nem emlékszem, hogy hívták. Voltak magyar osztálytársaim is, mert ott nagyon össze voltak keveredve. Nem mondhatom, hogy antiszemitizmus lett volna abban az időben, mikor én iskolába jártam, vagy legalábbis én nem észleltem. Abban az iskolában hét osztályt végeztem. Jól tanultam, és nagyon szerettem tanulni. Az irodalom mindig is, kicsi korom óta tetszett nekem, azóta, hogy olvasni is alig tudtam még. Édesapám nem segített a leckéimben, mert nem volt rá szükség. A családban olyan szigorúak voltak bizonyos szabályok, hogy nem is került ez szóba. Ez volt a zsidó törvény [Illés Szidónia zsidó törvényeknek tekinti a házi szokásokat. -- A szerk.]. Akkor nem volt egyenruha [az iskolában], de nem volt szabad dekoltos ruhában vagy rövid ujjú ruhában járni iskolába. Nem tanultam vallást az iskolában vagy az iskolán kívül, legalábbis nem tudok arról, hogy lettek volna vallásórák az iskolában, amikor én oda jártam. A vallást a szülőktől tanultuk, nem az iskolában. Szombaton ünnep volt, nem tanultam édesapámmal.

Gyerekkori barátokra, osztálytársakra nem nagyon emlékszem. Csak egy Borgida nevű lányra emlékszem, akivel együtt mentünk iskolába. Azt hiszem, magyar volt, de nem tudnám pontosan megmondani, mert egymás közt mindenképpen magyarul beszéltünk. Ugyanabban az utcában lakott, mint mi. Nagyobb volt nálam, és emlékszem, azt mondta édesanyámnak, felső iskolába kellene adjon, mert szeretek tanulni. Többet nem tudok, mert én nagyon korán elkerültem otthonról, és megszakítottam minden kapcsolatot az ottaniakkal.

Soha nem mentünk a szüleimmel nyaralni, mert nagyon szegények voltunk, és nem volt erre anyagi lehetőségünk. Amikor a nagymamámhoz utaztam Halmira, a szüleim kikísértek az állomásra, és egyedül utaztam a vonaton – az első vonatutam egy ilyen út alkalmával volt –, aztán Halmin fiákerre ültem, ami elvitt egészen a nagymamám házáig. Szatmáron [Szatmárnémetiben] is lovas fiákerek voltak, azzal mentek az állomásra. Halmi körülbelül kétórányi vonatút távolságra volt Szatmártól, kevesebb mint száz kilométer távolságra [pontosan 32 km].

Anyai ágról származó rokonaimmal ritkán találkoztunk, rendszerint csak a nagymamámnál. Csak a közeliekhez látogattunk el. Blanka nem lakott messze, de a többiek házasok voltak, és más városokban laktak. Csehszlovákiában nem voltam, Désen sem. Viszont minden évben jöttek a testvérek nagymamához, hogy találkozzanak egymással. Emlékszem, úgy intézték, hogy találkozzanak a másfelé élőkkel, mert tartottak a családhoz, mert szép család volt. Édesanyám testvérei, a nagynéném, tudom, hogy látogatták egymást. Az unokák, akik jöttek a nagymamához, a három szoba egyikében aludtak, de nem mindig jöttek mind, lévén, hogy különböző helységekben laktunk, úgyhogy volt elég hely.

Én egyedül mentem nagymamához, és ott töltöttem az egész nyarat. A szüleim nem mentek, mert el voltak foglalva, de mi vakáción voltunk. Emlékszem, hogy elolvastam minden könyvet, amit a nagynéném. Azt hiszem, a könyvtárból is vettek ki könyveket, mert mindig sok könyvet láttam náluk. Gyerekkoromban, nagymamánál jiddisül beszéltünk, de nagyon sok könyvet olvastunk magyarul. A nagymamám és a nagynéném egyformán jól tudtak magyarul és románul. A legjobban azért szerettem ott, mert ott szabad voltam, nem kellett semmit csinálnom, és egész nap a kertben voltam, a fák között. Otthon viszont vigyáznom kellett a kisebbekre, ők nem jöttek a nagymamához, csak a nagyobbak mentek. Nagymama főzött és vigyázott ránk. Halmin volt egy barátnőm, Schwartz Ráhelnek hívták, és azt hiszem, szintén zsidó lány volt. Édesanyjának volt egy nagy, hosszú kertje, sok gyümölcsfával, és mi odamentünk, és ottfelejtettük magunkat, amíg Móric

nagybátyám utánam nem jött. Emlékszem, ez a nagybácsim egyszer megvert, mert nem mentem haza ebédelni, amikor az ebédidő volt. Ő nem volt nős, és Halmin lakott a nagymamámmal. Rózsi is ott lakott. A többiek akkorra már elmentek Halmiról.

Mivel a szüleim szegények voltak, én igyekeztem pénzt keresni, hogy segítsem a családomat. Így aztán tizenhat éves koromban, 1935-ben, Bukarestbe mentem munkát keresni, mert azt hallottuk, hogy ott lehet munkát kapni. (Én elmentem otthonról, és a testvéreim még kicsik voltak, úgyhogy nem tudom, mi történt velük.) Az édesanyámtól kapott neveltetésem miatt, aki kicsit szabadabb gondolkodású volt, én nyitottabb voltam a világ felé, és része akartam lenni, de otthon nem lett volna mit csináljak, hol dolgozzak. Édesanyám nem tanított egy bizonyos mesterségre, de egyetértett azzal, hogy dolgozzak valahol, hogy jobban élhessek.

Amikor Bukarestbe mentem, vonaton utaztam. Voltak ismerőseim Szatmárról [Szatmárnémetiből], hozzájuk mentem először, amikor Bukarestbe érkeztem, és ők találtak nekem egy albérletet, ahol lakjak. Az elején egy kolozsvári családnál laktam albérletben (ezt a szatmári ismerőseim szerezték), akik szabók voltak, és én a szabóasztalon aludtam. Már nem emlékszem, hogy hívták ezt a családot, de szintén zsidók voltak. Ott [Bukarestben] nagyon könnyű volt munkahelyet találni. A Sărindari utcában, ami a Katonakör közelében van, egy hirdetés írta, milyen munkahelyek vannak: „Alkalmaznak itt, ott…” Elmentem én is egy ilyen helyre. A Június 11 nevű gyárban kaptam munkát, ami egy cipőgyár volt, és a Június 11 utcában volt. A Június 11 utcával szemben volt egy panzió, ahol zsidó ételeket is lehetett kapni, és mivel jó volt, nem csak a zsidók étkeztek ott. Ez egy különleges panzió volt, ahol magyar ételeket is főztek. Én akkor nem ismertem ezeket az ételeket, és nem szerettem a mártásos főtt szárnyashúst és a többi olyan ételt, amivel nem voltam megszokva, de ott volt miből válogatni. Ha jót akartál enni, és volt pénzed, megtehetted, ha nem volt pénzed, ettél kenyeret halvával. Ott mindig találkozhattál ismerősökkel, főleg azok, akik tudtak magyarul, oda gyűltek össze, mert nagyon sokan voltak Erdélyből. Az úgy van, hogy a magyar nyelvet beszélők könnyebben közelednek egymáshoz idegenben, mivel tudják a nyelvet. Nem vettem föl a kapcsolatot a zsidó közösséggel, de szereztem barátokat, a magyar nyelv nagyon közel hozott egymáshoz.

Ez a szabómesterséget űző család kevés ideig segített, amíg elkezdtem keresni. Addig ott aludtam, aztán közös szobát béreltem egy lánnyal, akit a gyárban ismertem meg, és akivel összebarátkoztam. Úgy hívták, hogy Rosa Boiarskaya, és besszarábiai zsidó lány volt. Vele románul beszéltem. Emlékszem, egyszer a Sfinţii Apostoli utcában laktunk, a központ közelében. Sok ideig laktam Rosával, és nagyon erős barátság kötött össze bennünket. Még laktam vele egy másik utcában is, a Văcăreşti utca közelében. Szintén albérletben laktunk, több helyen, mert oda mentünk, ahol jobban megfelelt nekünk.

Aztán dolgoztam a kötöttárugyárban, aminek nem volt neve. Ott szezonmunka volt, nem állandó. Egy időre vették föl az embert, amennyire szükségük volt rá, aztán keresni kellett más munkahelyet. És mivel volt elég munkahely, ha nem volt valaki túl igényes, hogy mit akar dolgozni, könnyen kapott munkát. Dolgoztam különböző gyárakban, mert fiatal voltam, és nem féltem az élettől. Dolgoztam egy szalagszövő gyárban, és ügyesen tudtam dolgozni a szövőgépen. Bukarestben, ahol dolgoztam, nem éreztem antiszemitizmust, de nem is volt időm ilyesmit érezni, mert darabszámra, nem órára kellett dolgoznom [vagyis darabbérben dolgozott, nem órabérben].

A bukaresti társasági életre vonatkozóan elmondhatom, hogy csekély elvárásaink voltak, és beilleszkedtünk abba, amit meg tudtunk engedni magunknak, és nem volt kapcsolatunk a felső társadalmi rétegekkel. Nem voltunk elegánsak, nagyon egyszerűen öltözködtünk, és elégedettek voltunk, mert mindnyájan ugyanahhoz a körhöz tartoztunk. Fiatalok voltunk, hét közben dolgoztunk, és vártuk a szombatot, hogy vasárnap kirándulni menjünk. Volt egy fiatal társaság, ami mindig körülvett engem. Időközben sok barátra tettem szert Bukarestben, mert fiatalok voltunk és kirándultunk, például Snagovra [40 km-re Bukaresttől] és a környékre. Emlékszem, hogy mentünk egyszer Giurgiura is [72 km-re Bukaresttől]. Akkoriban autóbusszal mentünk, mert nem volt még senkinek saját autója. Ezeken a kirándulásokon azokban az években vettem részt, amikor Bukarestben voltam, és ebben a fiatal társaságban forogtam. Nagyon szerettünk a Károly parkban sétálni, nem is laktunk messze tőle. A Június 11 és a Sfinţii Apostoli utca közel volt a Károly parkhoz.

A barátokkal többnyire magyarul beszéltem, de ott vegyesen voltunk, voltak románok is, magyarok is, és nem volt zsidó jellege a barátságnak. A barátok közül senki nem volt éppen bukaresti, hanem mindenki máshonnan jött oda dolgozni, mert könnyebben lehetett munkát találni. Volt egy barátnőm, aki szatmári volt, mint én, Kohn Manyinak hívták. Ő közelebb állt hozzám. Rendeztünk egy-egy összejövetelt egymás lakásán is. A barátokkal akkor találkozgattam, amikor teadélutánokat rendeztek egy jobb helyzetű társunknál. Amikor lehetett, színházba is mentem a barátokkal, és nekem nagyon tetszett a színház. Nagyon szerettem az operát is, és mentünk az Athéneumba is a barátokkal, akik szintén kedvelték az operát. Akkor is elég sokba került, és takarékoskodtam a pénzzel, nem költöttem el ételre, hogy mehessek az operába. Az első opera, amit láttam, a „Bajazzók” volt [Ruggiero Leoncavallo, 1857–1919], és nem fogom soha elfelejteni, mert nagyon tetszett. Később gyakrabban jártam operába, szintén Bukarestben, mikor több lehetőségem volt erre. Láttam a „Rigolettó”-t is, és megmaradt a dallam is az emlékezetemben. Bálokba én nem jártam, és nem is tudtam táncolni. Más barátaim jártak. Engem nem vonzottak a bálok. Nem voltam soha megelégedve magammal, nem a szépség szempontjából, hanem mert mindig többet akartam tudni.

Nem jártam vendéglőbe a barátaimmal. Volt mégis egy diákvendéglő, ami olcsó volt, és ahol lehetett ingyen kenyeret enni. A Călăraşi utca mellett volt egy kis utcában. Olyan menzaféle volt, ahogy akkor nevezték. Elsősorban az számított, hogy akármennyi kenyeret lehetett enni, és minden olcsóbb volt, ezért ott gyűlt össze a fiatalság.

Ha volt miből, küldtem haza pénzt, de nem volt nekem sem sok pénzem, így aztán ritkán küldtem. Tartottam a kapcsolatot a szüleimmel, levelezés útján vagy a Szatmárra [Szatmárnémetibe] utazó ismerősök révén. Később, egy idő után hazamentem Bukarestből Szatmárra [Szatmárnémetibe], hogy lássam a családomat. Bukarestben nem tartottam az ünnepeket, sem a Pészahot, se nem böjtöltem Jom Kipur alkalmával.

Aztán, körülbelül 1939-től kezdődően, a zsidókat fajilag üldözték [lásd: Zsidó Statutum Romániában]. Mindenütt tudták, hogy ki zsidó. Amikor a Baba Dochia utcában laktunk Rosa barátnőmmel, kerestek minket – nem lehetet tudni, ki követett, hiszen titkos volt –, és aztán elköltöztünk onnan. Tudtuk, hogy keresnek minket, mert mondták a szomszédok. Az emberek érezték ezt, mert kérdezték tőlük, hogy laknak-e ott zsidók. Tudtam, hogy ha megtalálnak, elvisznek, mert már tudtuk, hogy a zsidókat üldözik. Hogy hova akartak vinni, nem lehetett tudni.

Hivatalosan senki sem értesített, ez szájról szájra terjedt. Tudtuk, hogy más zsidókat elvittek, mert eltűntek. Akkor nem hallottunk Auschwitzról, csak azt tudtuk, hogy a zsidókat elviszik és bezárják. Azt sem lehetett tudni, kik voltak azok, akik elvitték a zsidókat.

Állandóan üldözve éreztem magam, mivel otthon is kerestek, és elhatároztam, hogy elmegyek. Úgy gondoltam, így életben maradok. Körülbelül 1938–1939-ben mentem el Bukarestből, a második világháború kezdete előtt, amikor Románia határai nyitva voltak. Nem beszéltem meg a családommal, csupán levelezés útján tartottuk a kapcsolatot, de akkor én nem tudtam már semmit a szüleimről. Csak Rosa Boiarskaya barátnőmmel hagytam el Bukarestet. Nem féltem elmenni Bukarestből máshová, mert tudtam, menekülnöm kell. Nem volt nálam sem megtakarított pénz, sem értéktárgyak, de voltak emberek, akiknek volt pénzük is, értékeik is, és azoknak volt mit enniük. A fizetésünk nem volt olyan nagy, hogy megtakaríthassunk pénzt, és fiatalok lévén, ha volt némi pénzünk, kirándulni mentünk, nem gondoltunk arra, hogy pénzt tegyünk félre. Minden állomáson a kitelepítettek kaptak főtt ételt. Elmentem tehát vonattal Bukarestből Iaşi-ba [Jászvásár, Iaşi megye székhelye, Moldva hagyományos központja. – A szerk.]. Nem tudtuk pontosan, hová fogunk menni, mi lesz velünk, de tudtuk, meg kell meneküljünk, másképp nem lehet. Mindenki tudta, hogy nyitva van a határ. Csak Rosával mentem, de menet közben, amikor leszálltunk a vonatról, több zsidó gyűlt össze és összebarátkoztunk, úgyhogy egész „banda” voltunk.

Iaşi-ban leszálltunk a vonatról, aztán Kisinyev [Oroszul Kisinyov (1812–1918, 1940–1941 és 1944–1991 között); románul: Chişinău (1918–1940 és 1941–1944 között, valamint 1991-től ismét); Moldova fővárosa. A később jelentős kereskedővárossá fejlődött település 1812-ben Besszarábiával együtt került Oroszországhoz, 1818-ban kapott városi rangot. 1918-ban Románia elfoglalta, és 1940-ig Romániához tartozott. 1940-ben megszállták a szovjet csapatok, és az 1940 augusztusában megalakult Moldvai Szovjet Szocialista Köztársaság fővárosa lett. 1941–1944 között román megszállás alatt volt, 1944 augusztusában ismét a köztársaság fővárosa lett, majd 1991-től a függetlenné vált Moldovai Köztársaság fővárosa. – A szerk.] felé mentünk, ugyanazzal a vonattal. Kisinyevben Rosával először egy albérletet kerestünk, és találtunk egy öreg családot, akik az állomás közelében laktak. Egy öreg házaspár volt, akiknek volt egy kicsi házuk. A házuk a kisinyevi villanytelep közelében volt. Az ottani emberek is albérlőket kerestek. Én megkérdeztem ezeket az öregeket: „Nem vesznek föl két fiatal lányt albérletbe?” Nem emlékszem már, hogy hívták őket, sem arra, hogy románok voltak-e vagy zsidók. A férfi paplankészítő volt, a nő nem tudott járni, le volt bénulva. Volt egy fiuk, kicsit nagyobb, mint mi. Egyáltalán nem féltek idegent venni a házba, hiszen nem voltunk mi olyan veszélyesek.

Akik evakuálásban voltunk, igyekeztünk valahol munka után nézni, hogy ki tudjuk fizetni a lakbért, mert nem tudtuk, mi lesz azután. Nagyon jól emlékszem arra az időre, amikor Kisinyevben laktam. Egy szabósági szövetkezetben, ahol géppel varrtak, ott vállaltam munkát, Rosa Boiarskayával együtt. Az nem kolhoz volt, mert Kisinyev város volt, kolhoz pedig csak falun létezett. Ott dolgoztunk, este pedig iskolába jártunk. Középiskolába jártunk, ahol volt egy osztály azoknak, akiket evakuáltak, mert mi nem tudtunk oroszul. Elkezdtem oroszul is tanulni. Ezt az iskolát estin végeztük, egy vagy két évig. Az iskola moldvai nyelven [Moldvai nyelv – moldován; román dialektus. – A szerk.] volt, nem oroszul, és tanultunk minden iskolai tantárgyat, beleértve az orosz nyelvet, hiszen így tanultam meg oroszul. Tehát több ideig maradtam Kisinyevben, amíg megkezdődött a háború, 1939–1940-ig [Valószínűleg tovább maradtak Kisinyevben, hiszen a várost

1940-ben foglalták vissza a románoktól a szovjet csapatok. Nyilván ezután járt esti iskolába, ahol oroszul is tanult. – A szerk.]. Aztán megkezdődött a második világháború. Abban az évben volt, amikor megtámadták a Szovjetuniót, azt hiszem, 1940 körül [Valójában Lengyelországot támadták meg a németek 1939. szeptember 1-jén, a Szovjetunió pedig megtámadta Lengyelországot szeptember 17-én, ugyanabban az évben. Németország 1941-ben támadta meg a Szovjetuniót. – A szerk.]. Ezek az öregek, akiknél laktam, az elektromossági központ mellett laktak, és amikor a németek elkezdték Kisinyevet bombázni, bomba érte a házat, ahol laktam, az öreg paplankészítőnél. Kicsi háza volt, és az egyik szobát kiadta nekünk. A felesége az ágyban volt, a fia szintén, és éjjel bomba érte a házat. Valami nehezet éreztünk ránk esni. A sötétben tapogatóztunk, hogy kikerüljünk a ránk esett téglák alól. Az öreg meghalt akkor, de a felesége, aki le volt bénulva, túlélte. A fiuk is túlélte. Akkor kimásztunk a romok alól. Ezután ott laktam a szövetkezetnél, ahol dolgoztam, a műhelyben, és mindenki ott aludt, ahol tudott.

A szövetkezetben varrógépen dolgoztunk, és különböző dolgokat készítettünk. Egy csoport fiatal lány voltunk, és a végén azt mondták, hogy bezár a szövetkezet, mert veszély van, és mindenki menjen, ahová tud. Adtak valamilyen élelmiszerjegyet [A Szovjetunióban először 1929-ben vezették be a jegyrendszert. 1931-ben eltörölték, majd 1941-ben ismét bevezették (kenyérre, húsra, olajra, cukorra, sóra, gabonaneműre stb.). Hogy ki mekkora adagra volt jogosult, az attól függött, hogy mely társadalmi osztályhoz tartozott, és milyen munkát végzett: a nehéziparban, valamint a hadiiparban dolgozó munkások fejenként napi 800 gr kenyeret kaptak (a bányászok 1 kg-ot), más munkások 600 gr-ot. A nem fizikai munkások napi 400 vagy 500 gr kenyeret kaptak (attól függően, hogy népgazdasági szempontból mennyire jelentős vállalatnál dolgoztak), a gyerekek 400 gr-ot. Élelmiszerjegyet csak az ipari munkások kaptak és a városi lakosok (a falusiaknak nem járt élelmiszerjegy). A jegyrendszert 1947-ben törölték el. – A szerk.]. Mindenkit, aki annál a szövetkezetnél dolgozott, fölírtak egy listára. Ahonnan elindultunk, volt egy igazolványunk, amiben mindenkinek a neve szerepelt, hogy lehessen tudni, kit evakuáltak. Amikor egy város állomásán leszálltunk, fölmutattuk ezeket az élelmiszerjegyeket, és hoztak egy nagy fazék ételt és kenyeret. És akkor kezdtek az emberek visszavonulni olyan területre, ahol nem volt háború, és mentünk előre, de nem tudtuk, hová, merre megyünk. És mi elindultunk gyalog. Ahogy vonult vissza a szovjet hadsereg, úgy vonultak vissza az emberek is. Ha visszavonultak, tudtuk, ott nem maradhatunk, mert ha a német hadsereg ott talált volna engem, zsidót, a halál lett volna az osztályrészem. Azokkal a zsidó barátokkal mentem, nagy csoportban, akikkel együtt utaztam. Bombázások voltak az úton, és mi kör alakban hasra vetettük magunkat, és fejünket összedugva lapultunk, mert azt hittük, ha a fejünket összedugjuk, úgy megússzuk. Szerettük egymást, és naivitásunkban egymás védelmét kerestük. Éjjel ott aludtunk, ahol lehetett. Ha házban akartunk aludni, adnunk kellett valami értéket abból, ami velünk volt, ezt-azt adtunk is. Egyeseknek több volt, másoknak kevesebb. Akiknek értékes dolgaik voltak, általában ékszerek és ruhák, vajat és más dolgokat kaptak cserébe, és megengedték nekik, hogy a házban aludjanak. A szabad ég alatt is háltunk, ha nem került fedél a fejünk fölé. Csak egy hátizsákunk volt, mert útitáskáink nem voltak. Azt ettünk, amit találtunk.

Nem tudtuk, melyik magyar közülünk, mert magyarul is, románul is beszéltünk, nem tettünk különbséget magyarok és románok közt, mindenkivel jóban voltunk. Nemcsak romániai, hanem lengyelországi zsidók is voltak köztünk. Hogy magyarországiak voltak-e, nem tudnám biztosan megmondani, mert akkoriban a magyarul beszélőket nem kérdeztük arról, hogy hová valók.

Nem tudtuk, hogy mennyi ideje mentünk, mert nem számoltuk a napokat. Az idő már hidegre fordult, ősz volt, és néha esett az eső. Több mint egy hónap múlva elértünk Odesszába. Emlékszem, egy barátnőmmel bementünk a városba, megtudni, hogy hol tudnánk megmosakodni. Egy ottani család megengedte, hogy megmosakodjunk, anélkül, hogy fizetnünk kellett volna ezért, sőt még egy fogkefét is vásároltak nekünk. Ott sehol sem kértek pénzt tőlünk, az emberek segítőkészek voltak, mivel tudták, hogy evakuáltak és nem csavargó koldusok vagyunk. Az evakuáltakért felelős hatóságok Odesszában egy iskolába szállásoltak el, és akiknek nem jutott hely az osztálytermekben, a lépcsőkön voltak kénytelenek letelepedni. Találtunk némi sátorvásznat és khakiszínű férfiingeket. Az előttünk ott lévők sürgős menekülés közben más dolgokat is hátrahagytak, amiket mi megtaláltunk. Én többnek hátizsákot varrtam. Ha nem volt is sok ruhám, néhány váltás fehérneműm csak volt. Nem sokat ültünk Odesszában, legfennebb néhány hetet. Emlékszem, egy parkban üldögéltem, amikor a bombázások megkezdődtek. Mintha petróleumlámpák hulltak volna az égből. Meggyőztek arról, hogy tovább kell mennünk. Tömegpszichózis volt: mindenki azt csinálta, amit a másik, mert nem volt, ahonnan tudni, hogy mit is kellene tenni. De mivel mi hiányosan voltunk felöltözve, úgy gondoltuk, hogy melegebb helyre kellene vonulnunk, nem Szibéria felé. Senki sem tudta, merre kellene mennünk, és a helybélieket sem kérdeztük meg. Csoportunk egyre növekvőben volt. Transzportnak nevezték a helyjegy nélkül beálló vonatokat, amiken a bombázások elől tovább lehetett menekülni, de nem tudhattad, hogy hol fogsz kikötni velük.

Miközben a fronttal együtt vonultunk vissza a Szovjetunió területére, Odessza után Rosa barátnőm megtalálta besszarábiai fivérét és családját, akikhez csatlakozott. Nem akartam terhükre lenni, és a csoporttal maradtam, akikkel akkoriban voltam. Ő a családjával együtt másfelé ment, és elvesztettük egymást. Bár folyton kerestük egymást Oroszországban, csak évek múlva, 1950 körül találkoztunk Csernovicban [ma: Csernovci; lásd: Csernovic/ Czernowitz/ Cernăuţi/ Csernovci], ahol egyedül lakott, miután a szülei elhaláloztak, és a testvére máshol lakott. Haláláig tartottuk a kapcsolatot. Nem tudnám pontosan megmondani, hogy mikor hunyt el, de leveleztünk, miután Temesvárra költöztem.

Odesszától nem gyalogoltunk többé. Nem tudtuk, merre megyünk, de távoztunk az első befutó vonattal, amire föl tudtunk ülni, hogy elkerüljük a bombázásokat. E vonatos menekülések közben ismertem meg jövendőbeli férjemet, Illés Ferencet. Még Odesszában ismerkedtünk össze. Magyar volt, nem zsidó, de Transznisztriába került kommunista politikai meggyőződése miatt. 1913-ban született, Temesváron járt iskolába, de nem fejezte be a középiskolát. Nem tudom, hol volt katona. Kitűnő mesterember volt, a mesterségét Temesváron tanulta az apjától, aki szintén asztalos volt. Szegény gyerekként nehéz élete volt, az apja még az ő gyermekkorában elhalálozott. Mint akkoriban a munkások zöme, ő is kommunista lett. Részt vett egy tüntetésen, és elítélték tiltott gyülekezés miatt, nem azért, mert megölt volna valakit. Elment [az országból], mert a tárgyalásra nem jelentkezett, s a távollétében elítélték. Még a kommunisták nem voltak akkor hatalmon, és éppen őket ítélték el. A kommunisták előtt Averescu tábornok volt hatalmon [Alexandru Averescu (1859–1938): a román hadtörténelemből ismert név, 1907-ben nevezték ki hadügyminiszternek, 1930-ban katonai tevékenységéért előléptették tábornagyi rangba. – A szerk.], Antonescu, a király [I. Hohenzollern Mihály román király]. Tehát a kommunistáknak több ellenfelük is volt.

Ferenc egyfajta szervező volt, volt a szavának súlya. Ügyességével, hozzáértésével, igazságosságával a vonaton kivívta mások tiszteletét. Egyes megállókban az evakuáltak, indulási

lista szerint, élelemfejadagokat kaptak. Például húsz deka kenyeret osztottak személyenként, de egészben adták. Mérleg híján a férjem (akkor még nem volt az), aki nagy autoritással bírt, fölosztotta annyi részre, ahányan voltunk, mondván: „Mindenki vegyen, és az utolsó, ami marad, az legyen az enyém.” Ezek után egy üstben levest adtak, és én mentem érte. Mivel fiatal voltam és szegény, és kezdett hideg lenni, a tehetősebbek egy nagy orosz sálat adtak nekem. Én hoztam a hústalan laskalevest, és mivel én cipeltem, jutalomképpen elsőnek kaptam belőle. A vonatban az, akinek nagyobb poggyásza volt, nagyobb helyet foglalhatott el, akinek nem volt, szinte nem is volt helye. Ez tehervagonokban volt, mert tehervagonokban utaztunk tovább. Egyesek még inkább igyekeztek elterpeszkedni. Az emberek önzőek, s amikor semmid sincsen, akkor látni igazán, hogy ki a civilizált, művelt ember. Én akkoriban húszas éveimben voltam.

Így értünk el Szaratovig, ami egy nagyobb város. Ez a vonat csak addig ment. Nem tudom pontosan, mennyire, de elég messze volt Odesszától [Szaratov a Volga mellett fekvő város, légvonalban nem egészen 1300 km-re van Odesszától. – A szerk.]. Ott leszálltunk, és hiányos öltözékünkben, dacolva a hideggel, másik vonatra vártunk. Mi melegebb helyekre igyekeztünk. Szaratovon túl (mivel nem tudtuk, merre lyukadunk ki) egy fölszereltebb lengyel zsidó házaspárhoz csatlakoztunk. Szintén zsidók voltak, másképp nem lakoltatták volna ki őket. Ezek az emberek jobban föl voltak készülve az útra, és mindegyiküknek volt vagy a „szuharit”-nak nevezett kétszersültje, vagy másvalamije. Minden állomáson hozzá lehetett jutni a forró vízhez, amit teakészítéshez használtak és „kipeátok”-nak nevezték oroszul. Ennek a lengyel zsidó párnak a gyereke az úton elpusztult. Amikor én találkoztam velük, már nem volt meg a gyerekük, de az asszonynak még mindig volt teje, és emiatt szenvedett.

Üzbegisztánban, amikor közeledtünk Taskenthez, elhelyezési lehetőségek hiánya miatt a vonatot tilos volt elhagynunk. Mivel azonban az oroszul nem beszélő lengyel zsidó asszony rosszul lett, fölajánlottam, hogy elkísérem az állomásbeli Medpunktig, az Egészségügyi Ellátóig, mert el kellett magyaráznom az orvosnak, mi baja van az asszonynak, ő nem tudott oroszul. Közben a vonat elindult, és mi mindketten lemaradtunk. Hideg volt, mert még nem értünk melegebb helyre. Elindultunk megkeresni az állomásfőnököt, hogy a legközelebbi vonat után érdeklődjünk. Tudtunkra adták, hogy a vonat, ami éppen elment, Szamarkandig ment. Mi, a csoport tagjai, megállapodtunk korábban, hogy leszállunk az első állomáson, és nem megyünk tovább. Már nem bírtuk, hogy annyit utazunk. Az állomásfőnök azt mondta, jön egy másik vonat, amelyik szintén Szamarkandig megy. Megvártuk a másik vonatot és fölszálltunk, de mivel jegyünk nem volt, az ütközőkre ültünk. Így érkeztünk Szamarkandba, ahol találkoztunk a többiekkel, akik időközben fölfedezték, hogy hiányzunk, és már vártak ránk. A lengyel zsidó házaspár továbbra is hozzánk – hozzám és a jövendőbeli férjemhez – akart csatlakozni, mert látták, hogy föltaláljuk magunkat. Velük oroszul értekeztünk, a nyelvük kicsit hasonlít az oroszra. A férjem ekkor azt mondta: „Eddig s ne tovább. Ha ti végig tudtátok nézni kenyérevés közben, hogy mi napokig nem eszünk semmit, nekünk viszont egy falást nem adtatok, hát én ilyen emberekkel nem társulok.” Mi nem kértünk, s ők nem adtak. Úgyhogy szétváltak útjaink.

Mikor Szamarkandba értünk, én elsőnek kaptam meg a malériát [Malária (mocsárláz, váltóláz): szúnyogok terjesztette, magas lázzal és hidegrázással járó járványos betegség. – A szerk.], lázam volt, s az állomás cementjére feküdtem, amíg össze nem szedtek. A terület jellege miatt kaptam malériát. Ahogy üzbég területre érkeztem, egészen addig, amíg el nem hagytam, malériám volt, de nem állandóan, hanem krízisekben. Magas lázam volt, ami egy-két órát tartott, hidegrázásos

kríziseim voltak, aztán úgy elmúltak, mintha nem lett volna semmi bajom.

Szamarkandból, a kolhoztól szekerekkel jöttek utánunk, és összegyűjtötték az embereket. Oroszok voltak, a vezetők meg üzbégek, de ők is oroszul beszéltek. Egy Szamarkandtól tizenhat–húsz kilométerre fekvő kolhozba kerültünk, ami nem annyira szövetkezetnek, mint inkább földműves közösségnek bizonyult. Nem emlékszem, hogy hívták a kolhozt. Vályogházaival olyan volt, mint egy falu, a kolhozlakók maguk is ott dolgoztak. Voltak ott meghatalmazott személyek, akiknek az volt a föladatuk, hogy a kitelepítettekkel foglalkozzanak. Minden kolhoznak volt vezetősége, egy hivatalos szervezet, és összegyűjtöttek, hogy a munkát kiosszák nekünk, ez volt a cél, mert kellett valamit csináljanak velünk, evakuáltakkal. Például minden hat emberre jutott egy-egy szoba, függetlenül attól, hogy párok voltak vagy nem. Ezek nem a helyiek házai voltak, hanem volt egy szoba a raktár fölött, ahova ágyakat tettek be. Engem jövendőbeli férjemmel és még egy párral egy szobába helyeztek el: a nő román volt, a férfi zsidó. A férfit Dollynak hívták, a nőt Maricának, de a családnevükre már nem emlékszem. Aztán munkára osztottak be, amire lehetett: szedtük kézzel a mezőn a gyapotot, mert kesztyűt nem adtak, vagy dolgoztunk rizsföldeken, térdig vízben reggeltől estig, és más hasonló munkákat végeztünk. Reggeltől estig dolgoztunk. Egyszer egy héten terményben fizettek a munkánkért: krumplit, répát és retket adtak [A kolhozban 1966-ig nem fizetést kaptak a tagok, hanem munkaegységet (trudogyen). Egy munkanap alatt 0,5–4 munkaegységnyit lehetett összegyűjteni. Az őszi betakarítás és a termények leadása után kiszámolták, mennyi pénzt vagy élelmiszert ér egy munkaegység, és ezt kapták meg a tagok. Az élelmiszer egy részét egyébként már év közben kiosztották. – A szerk.]. Napi harminc deka kenyeret kaptunk. Ennyi ennivalót kaptunk csak. És néha valamennyi pénzt is kaptunk, de nagyon keveset. Ebből élelmeztük magunkat. Kenyeret csak fejadagban, megállapított jegyre osztottak. Az ételt kint a szabadban, cserepeken, a forgáccsal tüzet rakva készítettük el. Nekem sikerült megismerkednem egy közeli falu tanítójával, aki orosz volt. Így, amikor volt időm, takarítottam az iskolában, és ezért napi negyven deka kenyérhez jutottam.

Ebben a kolhozban több mint egy évet voltunk, 1941–1942 között. Idővel, miután jobban megismertük a környéket, szombat este a városba [Szamarkandba] indultunk gyalogosan, és vasárnap reggel érkeztünk meg a piacra. Egyszer az ócskapiacon cérnát kerestünk. „Nézd, cérna!”, mondtam a férjemnek magyarul. Hát odajön valaki: „Hogy mondtad? Cérna?” Tudott magyarul. Nem tudtuk, magyar-e vagy zsidó. Elkezdtünk beszélgetni, s kiderült, hogy erdélyi, magyar zsidó családból származik. Idősebb ember volt, a nevére már nem emlékszem. Mondta, hogy van egy ismerőse, aki gyárban dolgozik, és akihez elvisz, és ha akarom, akkor segít nekem ott elhelyezkedni. Ezt a barátját Fuchsnak hívták, [nagy]váradi zsidó volt. Nem volt éppen cipész, de cipőt varrt, és a gyárban és otthon is dolgozott. Fölkerestük, megismerkedtünk vele meg a feleségével, aki magyar zsidó volt, és háziasszony. Volt egy nagy házőrző farkaskutyájuk, és mi erősen irigykedtünk arra a kutyára, mert kosztot, sőt kockacukrot is kapott. Azt mondta a férfi, hogy elvisz a gyárba, s ott majd falubelijeként mutat be. Így kerültem a szamarkandi gyárba. Ekkor Szamarkandba költöztünk, de nem laktunk együtt, mert akkoriban csak barátok voltunk. Neki az orvosi egyetemen sikerült elhelyezkednie és szállást találnia asztalosként.

Fölfedeztem ott egy bukaresti ismerősömet, egy hölgyet, aki segített bekerülnöm a szamarkandi közgazdasági egyetemre, ahol oroszul tanultam. Felvételi vizsga nélkül kerültem be, nappal dolgoztam, este az előadásokat látogattam. Egyetemista könyvecském is volt, amibe a jegyeket kaptam. Egy közösség formálódott ott, voltak ott lett nemzetiségű lányok, akik nagyon műveltek

voltak, de a nevükre már nem emlékszem. Egyikük ápolónőként dolgozott, de az egyetemen is tanult. Az ottani egyetemi bentlakásban laktam. A matracok alatti ágydeszkákból darabokat vágtunk le, s azokból a fedetlen folyóson a téglák közt tüzet raktunk, s úgy főztük meg az ételt. Csak két évig jártam erre az egyetemre. Eközben maláriás voltam, és amíg el nem hagytam az üzbég terület, nem szabadultam meg ettől a betegségtől. Ferencnek is egy csomó betegsége volt, köztük tífusz és malária, mert mi, európaiak nem vagyunk hozzászokva az ottani klímához, hogy a nagy melegben dolgozzunk.

Ebben az időben, nyáron, mentem sarlóval aratni a búzát. Nem voltam egyedül, mások is dolgoztak nyaranta. Én azelőtt városi körülményekhez voltam szokva, és soha nem dolgoztam falun, mégis ragaszkodtam hozzá, hogy ezt a munkát végezzem (ők nem köteleztek), mert így búzához, tehát liszthez jutottam, amiből aztán a téglatűzhelyen valamiféle puliszkát főztem.

Ott könyveket és újságokat olvastunk, igyekeztünk értesülni a világ dolgairól. Még a kolhoz idején is tizenhat kilométert gyalogoltunk a szamarkandi moziig, ahol egy jegy olcsóbb volt, mint egy kenyér. Főleg orosz filmeket láttunk meg fekete-fehér zenés darabokat. Emlékszem, egyszer „A csavargó” című indiai filmet láttuk, ez nagyon tetszett a férjemnek [Radzs Kapur (Raj Kapoor) 1951-ben készült filmjéről van szó, amely hatalmas sikert aratott Ázsia-szerte és a Szovjetunióban is. – A szerk.]. Ezt a filmet nemrég újra láttam egy este a televízióban, és egy pillanatra elérzékenyített.

Közben mindenfelé elkezdtem a szüleim felől érdeklődni írásban, mert amíg Transznisztria területén voltam [Illés Szidónia Bukarestet elhagyva, ezen a térségen átvágva került végül Szamarkandba. – A szerk.], semmit sem tudtam róluk. Romániába is írtam, nem a zsidó hitközséghez, hanem a szatmár[német]i hatóságokhoz: „Keresem az illető családot…”. Olga nagynéném az újságból értesült, a háború befejeztével, 1945 körül, hogy a szatmári Katz család kerestetik. Megírta, hogy családunk minden tagja meghalt Auschwitzban, és csak ő és Teszler Józsua nevű unokatestvérem tért vissza onnan. Szüleim, testvéreim, a családom ötvenkét tagja halt meg Auschwitzban.

A háború végén első reakciónk az volt, hogy hazamegyünk, mert mindketten minél hamarabb haza akartunk kerülni, de a nagy távolság miatt ez csak álomnak tűnt. 1944 nyarán, a hónapra már nem emlékszem pontosan, vonattal tértünk vissza Szamarkandból Csernovicba [Csernovciba]. Csak én és a férjem jöttünk el onnan, mert hazavágyódtunk, más barátaink ottmaradtak. A repatriálást a moszkvai követségen kellett kérnünk. Bár a háború befejeződött, mi mégsem tudtunk hazatérni, mert az oroszok nem engedtek. Bár iratokkal rendelkező szovjet állampolgárok voltunk, a román állampolgárságról soha nem mondtunk le. Hivatalosan a szovjet állampolgárságot még a határ átlépésekor, Csernovicban kaptuk meg, még az elején. Ahányszor el akartuk hagyni Csernovicot, nem engedélyezték. Nem utazhattál akárhova békeidőben sem [A szovjet hatóságok korlátozták az utazást a Szovjetunión belül. E célra szolgált az ún. tartózkodási engedély. A Szovjetunióban mindenkinek regisztráltatnia kellett tartózkodási helyét egy, az útlevélbe bélyegzett állandó lakcímmel. E nélkül az igazolás nélkül nem lehetett elhelyezkedni, nem lehetett utazni az országon belül sem. Külföldre pedig egyénileg szovjet állampolgárok szinte a rendszer fennállásának végéig nemigen utazhattak. – A szerk.]. Mindenki számára sok korlátozás volt a diktatúrában. Ez nem olyan ország volt, ahol akármit megtehetett az ember.

Akkor ott, Csernovicban 1947-ben összeházasodtunk az anyakönyvi hivatalnál, hogy a férjemmel közös néven legyek. Egyházi esküvőre nem került sor, lévén, hogy a férjem református volt, így különböző vallásúak voltunk. Nem mentem zsidóhoz, mert már más generációhoz tartoztam. Azt hiszem, egyedüli voltam a családban, aki áthágta a szabályt, mert modernebb gondolkodású voltam. Lehet, hogy ez a szüleim mellett másképp alakult volna, de én azt gondolom, akkor sem hallgattam volna rájuk. A férjem, valahányszor a Szovjetunióban kérdezték tőle, hogy ő micsoda, mindig azt válaszolta, hogy asztalos, bár jól tudta, hogy a nemzetisége felől érdeklődtek. Ő elsősorban embernek tartotta magát. Nem volt hagyományőrző nacionalista. Más közegben nevelkedvén, nem ragaszkodtunk ahhoz, hogy ne keveredjünk más nemzetiségűekkel.

Csernovicban, a háború utáni időben nem jutottunk lakáshoz. Lakás nélkül nagyon nehéz volt, mindketten külön laktunk. Ő egy bútorgyárban dolgozott, és annak a bentlakásában lakott [azaz munkásszálláson]. Nekem volt egy lengyel származású barátnőm, a nevére nem emlékszem, neki volt egy pincelakása külön vécével és folyosóval. Akkoriban a külföldi származásúak keresték egymás társaságát abban a reményben, hogy megtudnak valamit a családjukról. Így ismerkedtem meg vele is. 1945–46 táján a férjemnek volt a gyárban egy kis balesete, a gép levágta a kézujjainak a hegyét. Akkor hozzám költözött, ebbe a pincelakásba, ami aztán az otthonunkká vált. Volt egy ágyunk, amit a férjem készített, egy komódunk, meg még egypár bútordarabunk. Itt született a fiam, Ferenc 1950 júniusában. A családban a gyerekkel magyarul beszéltünk; én nem neveltem zsidó szellemben, de ő magát zsidónak tartotta, mert a zsidóknál az anyai leszármazás számít. Bár micvó szertartáson nem vett részt, mert nem is volt körülmetélve.

Csernovicban végeztem el a hároméves könyvtári technikumot, a bibliográfusi szakot, ami az érettségivel egyenértékű volt. Technikumnak hívták a sok gyakorlat miatt. Az iskolában oroszul, nem románul tanultunk, és én ezt a gyereknevelés mellett végeztem. Emlékszem, hazajövet az iskolából gyakran folyt a mellemből a tej, mert a gyerek etetési ideje következett. Volt egy zsidó szomszédasszonyom, akinek két lánya volt – az egyik most Amerikában él, de megszakadt a kapcsolat velük. Egy lépcsőházban laktunk, de mi egy kis szobában, ők viszont a lépcsőház másik felében laktak. Barátnők voltunk a lányaival, ő meg olyan volt nekem, mint egy anya. Loshadnak hívták, és segített, mert sokszor nála étkeztem.

Csernovicban még más helyen is laktunk. Állandóan kérvényeztük a hatóságoknál a lakáskiutalást, mivel nem volt, hol laknunk. Ők arra buzdítottak, hogy keressünk mi helyet, ők majd adnak parancsot az elfoglalásra, így hívták akkoriban a lakáshoz való jogot. Valaki értesített, hogy van egy szoba-konyha-fürdőszobás lepecsételt, üres lakás, ami egy börtönben levő elítélt nőé volt. Elmentünk az illetékes adminisztrátorhoz, vastag kenőpénzt adtunk neki, és így megengedte, hogy ott lakjunk. Megkérdezte: „Hogy akarják, bútorral vagy a nélkül?” „Üresen” – válaszoltuk. Ő fölvitette a bútorokat a padlásra, és javasolta, hogy még aznap költözzünk be, mert másképp nem áll jót a lakásért. Beköltöztünk, és az első dolog, amit elhoztunk, a gyerekágy volt. Lassanként a férjem mindent elkészített, ami kellett, és így normális körülmények között tudtunk ott lakni.

Az ünnepek szempontjából jól megértettük egymást a családban, mert én lényegileg nem voltam vallásos, tehát nem ragaszkodtam az ünnepekhez. Azt mondtam magamnak: a szüleim nagyon vallásosak és nagyon szegények voltak, senkit sem csaptak be, becsületesen éltek, mégis így végezték, míg mások, kevésbé becsületesek, életben maradtak. Én, aki nem voltam vallásos, és nem tartottam a tradíciót, mégis életben maradtam. Így aztán minden hitem elhagyott. Nagyon

sokat tudok a vallásról, de engem csak mint a civilizáció fejlődésére ható jelenség érdekel. Nem tartottam be többé a zsidó ünnepeket, viszont míg a fiam kicsi volt, mindig díszítettünk karácsonyfát.

Csernovic civilizált város, egyetemmel és szép színházzal. Eljártunk a színházba az ukránokhoz is. Amikor a rádióban először hallottunk magyar nyelvű zeneműsort, a férjem sírva fakadt örömében. Így elérzékenyült, amikor románul vagy magyarul hallott valakit beszélni. A rádiót hallgattuk, akkoriban még nem volt televíziónk. A rádiót hallgatva értesültünk Izrael állam megalakulásáról is, nem voltunk mi elmaradottak.

Amikor megalakult Izrael [lásd: Izrael Állam megalakulása], nagyon örvendtem akkor. A férjem, aki nem volt zsidó, ő is örvendett, mert a gyerekek számára nagyon sok társadalmi segítséget ígértek a továbbtanuláshoz. A férjemnek volt Izraelben egy magyar unokatestvére, aki egy zsidóhoz ment férjhez, és akinek két fia és egy leánya volt. Ezt mi csak később tudtuk meg, Temesvárra visszatértünkkor. Lényegében mi ott senkiről semmit nem tudtunk. Itt, Temesvárott tudtam meg, hogy ő az anyósomtól ment el Izraelbe, még 1948-ban, mindjárt az állam megalakulása után, mert nem akarta hallani, hogy a gyerekeit „büdös zsidóknak” csúfolják. Borár Katinak hívták, és most kibucban lakik. Temesvárra való áttelepülésem után sokáig leveleztünk, tartottuk a kapcsolatot, de az utóbbi időben semmit sem tudok már felőlük, mert megszakadt a levelezésünk. Még most is ott laknak és dolgoznak a kibucban, kertészetük van, a fiaik meg a légierőnél szolgálnak. A kibuc egy közösség – sajnos újakat már nem alapítanak –, közös a munka, a gazdaság, van egy kantin, mindenki ott eszik, és ahol szükséges, élelmiszereket is adnak, ha valakinek kedve szottyan otthon tésztát sütni.

Én nem mentem Izraelbe, mert a férjem nagy hazafi volt, és Temesváron kívül sehol sem akart lakni. Az édesanyja és a testvérei Temesvárott voltak, nagyon ragaszkodott hozzájuk, és nem akart elmenni. Nekem már nem volt kihez ragaszkodnom. Számomra mindenhol mindegy volt. Talán Csernovicot sem hagytam volna ott, ha ő nem ragaszkodik, hogy jöjjünk Temesvárra, ahol családja volt. Nekem sehol senkim sem volt.

1955-ig laktunk Csernovicban. Akkor apósomék Temesvárról meghívót küldtek, és mi azt mondtuk, látogatóba jövünk, nem végérvényesen. Ha nem lettünk volna szovjet állampolgárok, akkor nem tudom, ha elengedtek volna. Ezt nem említették, de lényegileg senkit sem engedtek el. Mikor az országba jöttünk, meg sem gondoltuk, hogy még visszamenjünk Csernovicba, de nem voltunk meggyőződve, hogy sikerülni fog. Onnan egy aragázkályhát [= Gázkályha román-magyar keveréknyelven. – A szerk.] hoztunk a vonaton, három tányért és kanalat. Az aragázkályha volt az egyetlen és legfontosabb dolog, amit onnan vettünk, az összegyűjtött pénzünkből. Megvettük, mert kellett. Egyébként nem sok tulajdonunk volt.

A férjemnek az édesanyja, Ilona Temesváron élt, volt egy húga [a férjnek], akit szintén Ilonának hívtak, és ugyancsak Temesváron élt, és 1998-ban halt meg, valamint egy testvére, akit mi Lacinak szólítottunk, de Lászlónak hívták. Ő meghalt már, de volt neki egy fia és egy lánya, az unokahúgom, aki még most is törődik velem. Őt Menyhárt Ildikónak hívják, és a testvérét, aki haláláig Marosvásárhelyen élt, Illés Imrének hívták. Ott is nősült, felesége és gyermeke volt, de már meghaltak. Apósomat szintén Illés Imrének hívták. Magyarok voltak, és otthon, a házban magyarul beszéltek. Apósoméknak nem kellett szenvedniük, mivel nem zsidók, hanem magyarok voltak. Tudtak róluk, hogy Ferenc fiuknak el kellett mennie, mert távollétében elítélték. Kereste a

rendőrség is otthon, a szüleinél, de ő már Bukarestben volt, és nyomát vesztették.

Tizenöt évet éltem az ország határain kívül, 1940-ben elmentünk és 1955-ben tértünk vissza. Nem volt nehéz nekünk visszailleszkedni, hiszen itt születtünk, és ismertük a nyelvet. Mikor visszatértünk Transznisztriából, Temesváron laktunk, anyósomnál és a férjem húgánál, akiknek egy szoba-konyhájuk volt. Apósom, Illés Imre már nem élt. Leterítettünk egy matracot a földre, és azon aludtunk a férjemmel és ötéves kisfiunkkal, míg anyósom és a sógornőm egy rekamién. Akárhogy is, egy nagyon szép család volt abban az értelemben, hogy megvolt a kellő összhang.

Akkor a szovjet követségtől levelet kaptunk Temesvárra, amiben mint szovjet állampolgárokat, fölszólítottak a mielőbbi visszatérésre. Aztán egy egyezmény jött létre a szovjet hatóságok és Románia között, aminek következtében megkérdeztek, hogy vissza akarunk-e térni, vagy Romániában maradunk. Azt válaszoltuk, hogy itt születtünk, és sohasem mondtunk le a román állampolgárságunkról.

Olga nagynénémmel csak hazatértem után, 1955-ben találkoztam. Eljött Kolozsvárról Temesvárra csak azért, hogy láthasson. Elmesélte, hogyan bántak a zsidókkal Auschwitzban. Elmondta, hogy a bőrébe, mint mindegyiküknek, számot tetováltak, amit sosem lehet letörülni [Az auschwitzi munkatáborok foglyainak bal karjára, az alkaron, a belső könyökhajlatban, négy-, öt- vagy hatjegyű számot és esetleg betűjelet is tetováltak, s ezt a jelzést a továbbiakban a nevük helyett viselték. Mintegy 405 ezer ilyen azonosító számról maradt fenn kimutatás. A regisztrált foglyok közül összesen 65 ezer maradt életben. – A szerk.]. Neki csak egy véletlennek köszönhetően sikerült megmenekülnie. Kettéosztották őket azokra, akiket rögtön elgázosítottak és azokra, akik még munkaképesek voltak. És akkor egy anya megkérte a nagynénémet, hogy cseréljen helyet a leányával azért, hogy együtt maradhassanak, és ennek a cserének köszönhetően maradt a néném életben! Egy rendkívüli eset volt. Akiket elgázosítottak, azokat elégették, aztán szappant csináltak belőlük [Két, egymásnak ellentmondó vélemény létezik „szappan-kérdésben”: az egyik szerint az emberi zsírból készült szappan egy – félreértelmezésen alapuló – legenda. A német megszállók a lengyel gettókban „Rif” feliratú szappanokat osztogattak. A Rif betűszót a gettóbeli zsidók úgy oldották fel, hogy „Rein jüdisches Fett”, azaz „tiszta zsidó zsír”, és ennek alapján terjedt el az a hiedelem, hogy a koncentrációs táborokban a zsidó holttestekből szappant készítenek. A RIF valójában azt jelenti, hogy „Reichstelle für Industrielle Fettversorgung” (Birodalmi Ipari Zsíradékellátási Hatóság). – A szerk.]. A munkaképes fiatalok Auschwitzban minden munkát elvégeztek, amire odatették őket, és bíztak a túlélésben, de nagyon nehéz volt. Időszakos, nem állandó munkákon dolgozott. Részletekről nem beszélt. Én 1977-ben ellátogattam Auschwitzba, és virágot tettem a krematórium ajtajához, ahol a szüleimet elégették. Aztán Olga nagynénám elmesélte, hogy Auschwitzból való visszatérése után Kolozsvárra ment, nem Szatmárra [Szatmárnémetibe], ahol összeismerkedett egy Jakobovics Tibor nevű zsidó fogtechnikussal, akihez feleségül ment. A férjének magánrendelője is volt, ahol a nagynénám segédkezett, és ebből jól éltek. Szabadabb szellemének köszönhetően a paróka szokását nem tartotta meg. Rendes ember volt, és minket is kedvesen fogadott, amikor Kolozsváron meglátogattuk. Miután elvált, a néném nem vette ismét fel a leánykori nevét, hanem a férje után megmaradt Jakobovicsnak. Időközben megtanult masszírozni, és ebből élt. Nem volt gyereke. Elváltak, és aztán külön-külön Izraelbe települtek. Ez volt a helyzet. A néném és Teszler Józsua unokatestvérem 1960 körül települt ki Izraelbe. A néném ott is masszírozással foglalkozott, és bőven voltak kliensei. Folyamatosan leveleztem vele. Szép írása és választékos stílusa volt. Okos nő volt. Időskorában is, amikor a

hallása már megromlott, mindig nagyon elegánsan öltözködött.

Temesváron a férjem a bútorgyárban dolgozott egészen a nyugdíjazásáig. A gyárban bútormodelleket tervezett, és kivitelezte a prototípusokat. Én a temesvári Műszaki Egyetem könyvtárában dolgoztam könyvtárosként 1955-től 1978-ig. Mikor visszatértem a Szovjetunióból, ismerősökön keresztül érdeklődtem munka után, így szereztem tudomást erről az állásról. Nem volt vizsga az alkalmazásomkor, de megvolt a képesítésem és az az előnyöm, hogy beszéltem idegen nyelveket. A többieknek volt ugyan egyetemi végzettségük, de nem tudtak idegen nyelveket. A munkahelyen sosem éreztették velem a zsidó származásomat. Két volt kolléganőmmel most is jó kapcsolatban vagyok. Az egyikük Brânzan, akinek a fia most az egészségügyi miniszter. A másik Weisser, aki zsidó, tulajdonképpen jogtanácsos volt, de szintén a könyvtárban dolgozott. Én látogatom őket. Weisser asszony betöltötte a kilencvenedik évét, de nagyon tiszta az értelme, és művelt, tanult nő. Velük cserélek olvasnivaló könyveket.

Nagyon szerettem a hegedűt, de nem volt alkalmam megtanulni. Úgy akartam, hogy a fiamnak legyenek zenei tanulmányai. Nem föltételeztem, hogy művész lesz, de elvégzett nyolc osztályt a „Ion Vidu” zeneiskolában. Volt egy felkészítő tanára is, így nagyon jól megtanult hegedülni. Mikor otthon hegedülve találtam, tudtam, hogy valami nincs rendben az iskolában, mert ilyenkor mindig a hegedüléshez menekült. A politikával szemben érzett ellenszenvem hozzájárult ahhoz, hogy a fiamat valami politikamentes pályára szánjam, ezért azt akartam, hogy mérnök legyen, és a zeneiskola helyett matematika szakos líceumba adtam. Bejutott a műszaki egyetemre, és elvégzett három évet, de nem szerette, inkább a művészi hajlamait szerette volna kiélni. Nekem viszont nem volt lehetőségem Bukarestbe küldeni, a Művészeti Főiskolára. Világot akart látni. Akkoriban egyetlen lehetőség a távozásra Izrael volt. Mivel én zsidó vagyok, neki lehetősége volt törvényesen Izraelbe menni. Nem kimondottan oda vágyott, de ez volt az egyetlen törvényesen járható út, hogy kijusson az országból. 1981-ben elment, és két évet ült ott. Nem rokonoknál volt, hanem ott dolgozott, ahova rendelték, egy Tel-Aviv melletti településen, ahol a frissen érkezett zsidók elhelyezkedhettek. Volt ott egy szervezet, ahol ő valamiféle pszichológusként emberekkel dolgozott. Mivel a fiam elég szép volt, mesélte nekem, hogy fölkeltette más férfi érdeklődését. Aztán elment onnan, mert a katonai szolgálatot el akarta kerülni. A művészetek iránt vonzódott, és Németországba ment. Münchenben egy szállodában recepciósként dolgozott, mert tudott franciául és angolul, a németet pedig ott sajátította el. Eleinte éjjel dolgozott, és csak reggelre ért haza. Ekkor még nem volt nős. Szép lakásában nagyon sok könyve volt. Volt egy sakkautomatája, amivel nagyon szeretett sakkozni. Tehát intellektuális beállítottságú volt. A felesége német volt. Nem házasodtak össze hivatalosan, mert a fiam a saját erejéből akarta a német állampolgárságot megszerezni, nem pedig házasság által. Ha még életben lenne, eddig megkapta volna. A fiam 1998-ban halt meg leukémiában. Gyerekük nem volt, így hát nincsenek unokáim. Saját kívánságára nem zsidó temetőbe temették, hanem közösbe. Naponta fölhívott Németországból. Most időnként a volt felesége telefonál, akivel nagyon jól megértjük egymást. Ragaszkodik hozzám, és én azt tanácsoltam neki, hogy próbálja meg az életét újraszervezni, mert nem szentségteleníti meg a fiam emlékét, ha ezt teszi, de ő azt mondja, hogy nem könnyű neki a fiamat feledni. Németországban 1990-ben látogattam meg, majd utoljára már a fiam halála után, 2000-ben voltam ott.

Olga néném Jeruzsálemben halt meg 1998-ban, nyolcvanhat éves korában. Nagy hazafi volt, minden vagyonát az izraeli hadseregre hagyta. Száz dollárt hagyott rám, amit elküldtem a fiamnak

Németországba, a többit a hadseregre hagyta azért, amiért az életüket áldozzák, mert mást nem tehetnek. Tíz hónap múlva, 1999-ben a férjem is elhunyt, akit nem a katolikus temetőbe temettünk, hanem elhamvasztottak.

Izraelbe először 1978-ban látogattam, majd aztán 1980-ban. Akkoriban száz dollárt és egy meghívót kellett küldjenek ahhoz, hogy elmehessen az ember. Nekem sok barátom van Izraelben szétszórva, Románia minden részéről. Izraelben mindenki zsidó, de ők a származási ország szerint román zsidók. A Siunak szólított Teszler Józsua unokatestvérem most Gázában lakik az egész családjával: Eszter nevű feleségével, Cipóra és Ráhel nevű leányaival, azok férjével és gyermekeikkel. Ráhelnek és férjének most még több gyermeke van, mert az ortodox zsidóknál tilos a terhességmegszakítás, valamint azért, mert az arabok sokan vannak, és ennek ellensúlyozására minden zsidó családnak legalább három gyermeke kell legyen. Az unokatestvérem veje közgazdász, üvegházuk van, és virágokat exportálnak. Ottjártamkor Józsua unokafivérem megmutatta a narancs- és avokádókörte-kerteket, amiket ők ültettek. Nagyon sokat dolgozott a meggyökereztetésükkel, mert a talaj elég terméketlen, és a vízzel takarékoskodni kell. Elsősorban maguknak termelnek, de minden kibucnak van egy üzeme is, ami exportra termel. Mindenki termel valamit. Például a férjem unokatestvére olyan szabászaton dolgozott, ahol a gyermekek számára javítómunkákat is végeztek. Nagyon érdekes, hogyan van ott az életük megszervezve. Ők nem túlzottan vallásosak, bár a zsidó ünnepeket, kevésbé szigorúan, de megtartják. A rokonaim Izraelben már nem viselnek parókát, hanem a saját hajukat hordják, és észrevettem, hogy sokan a kipát sem viselik. Ők már felvilágosultak. Vannak azonban Izraelben ortodox zsidók is, akik szombatonként lezárják a határaikat, ahol ők élnek. Ezeknél 1978-ban láttam egy sátoros ünnepet, ahol a férfiak egymással táncoltak, és a strájmli nevű bundás fejfedőt viselték.

Izraeli látogatásomkor nagyon sok helyre eljutottam, Olga néném minden múzeumba elvitt. Láttam a Jad Vasemben a Holokauszt-emlékházat. Nagy hatással volt rám a gyerekek emlékműve. Mikor belép az ember, a villany kialszik, és mintha az égboltot látszana, majd a sötétből a halott gyerekek nevét, korát és származási helyét kiáltják angolul, németül és más nyelveken pár percen keresztül. Nincsenek friss híreim Józsuáról és a családjáról. Nehéz tudakozódni. Nemrég fölhívtak telefonon, és örvendtek, hogy életben vagyok. Amikor az ottani terrorcselekményekről hallok, aggódom értük.

1989 után [lásd: az 1989-es romániai forradalom] az életem nem alakult biztatóan. Ebben az értelemben, megmondom őszintén, hogy azelőtt meg tudtunk élni két nyugdíjból. Szerényen, de kijöttünk valahogy, manapság azonban nagyon nehézzé vált a megélhetés.

Eljárok még ritkán a hitközséghez, de csak ünnepnapkor, hagyománytiszteletből. Voltam jizkor alkalmából, Jom Kipur előtt, mert akkor emlékeznek meg a halottakról. Onnan vettem a naptáromat is. A hitközségben nincsen sok barátom, mert különböző beállítottságúak vagyunk. A barátságok ifjúkorban kötődnek, ebben a korban már nem alakulnak ki új barátságok. A rokonait nem választhatja meg az ember, úgy kell elfogadni őket, amilyenek, de a barátokat meg lehet válogatni, és az én koromban már nem sok választási lehetőségem maradt. Maradnak a régi barátok, de mindenfelé szétszóródva. A hitközséghez is eljárok különböző alkalmakkor. Rendszeresen tartanak előadásokat, amikről sosem hiányzom. Meghívnak vagy telefonon értesítenek, és ha képesnek érzem magam, elmegyek. Van, akiket a hitközség élelemsegélyben részesít, de én semmit sem kapok tőlük. Néha, adományok esetén előfordult, hogy én is kaptam csomagot. De most már

értesítettek, hogy az alap elfogyott, és többet már nem kapok. Viszont a közösség fenntartására tagdíjat fizetünk.

Temesváron van egy, a zsidók számára árusító mészárszék. A temesvári hitközségé ez a mészárszék, kóser, vagyis a zsidó törvények szerinti tiszta húst árulnak. Ha nem megfelelően van levágva, nem szabad a húst fogyasztani. Temesváron a Iozefini negyedben van ez a mészárszék, de csak a hithű zsidók vásárolhatnak onnan. Az állatokat általában a vágóhídon vágják le, majd megtisztítják és földolgozzák ebben a mészárszékben. Itt, Temesváron van egy vágásban szakosodott emberünk, és egy másik, aki ellenőrzi, hogy a zsidó törvények szerint történt a vágás [lásd: sakter; sehita]. Én a közösségtől máceszt vásárolok, nem másért, hanem mert ízlik nekem. Só nélküli lisztből készül.

Olvasom a zsidó újságokat, mert tetszik nekem minden, ami a kultúrával kapcsolatos. Elsősorban a „Realitatea Evreiască”-t [Zsidó Valóság] olvasom, de más temesvári újságra is előfizettem, mint például az „Agendá”-ra [Napló] és a „Prima oră”-ra [Első Óra]. A zsidóknak is megvoltak a tudósaik. A zsidók létszámához viszonyítva nagyon sok, mindenhol elismert értelmiségiről van szó.

1990 után nem beszélhetek már antiszemitizmusról. Nekem itt román barátaim is vannak, és sosem éreztem megkülönböztetést a részükről. Amikor pedig éreztem, nemcsak személyem ellen nyilvánult meg, hanem az egész zsidó közösség ellen. Sosem tagadtam a zsidóságomat. Nem magyarnak, hanem elsősorban embernek érzem magamat. Nem érezhetem magam másnak, mint aminek születtem. Így aztán én sosem fogom letagadni a zsidóságomat, mert ezt tulajdonképpen nem választja az ember magának. A barátait megválogathatja, de ezt nem. A hagyomány megkívánja, hogy a zsidók a zsidó temetőben térjenek nyugovóra. De én nem oda leszek temetve, mert a férjemmel van közös sírom.